

ESÉLY 99/6

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A folyóirat megjelenését támogatta: a Soros Alapítvány, a Szabad Sajtó Alapítvány,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Budapest Bank.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségénél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kiszövetkezet.

E számot szerkesztette:
LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc.

Szerkesztőbizottság:
Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György, Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin,
Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál, Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János,
Pik Katalin, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András, Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada),
Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA), Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba.

Grafikai munkatárs: Gombos Gáspár
Szöveggondozó: Haraszti Judit
Tördelőszerkesztő: Nyíri András
Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

T A R T A L O M

esély

99/6

társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Medgyesi Márton–Sági Matild–Szivós Péter:** Az idősök
jövedelmi helyzetéről
- 34 **Ferge Zsuzsa:** Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről
- 50 **A. Walker:** „Öregedés Európában – kihívások és
következmények
- 53 **Hegyí Gyula:** A „szociális Európa” strasbourgi műhelye

OMBUDSMANI JELENTÉS

- 58 Ombudsmani jelentések az időskorúakat ápoló-gondozó
otthonokról

MAGYAR VALÓSÁG

- 62 **Diósi Pál:** Legénytoll a láthatáron I.

INTERJÚ

- 83 A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében
Interjú Havas Gáborral

RECENZIO

- 100 **Szász Anna:** Változások és változatlanságok
- 104 **Szelenge Judit:** Két város meséje

MEDGYESI MÁRTON-SÁGI MATILD-SZIVÓS PÉTER**Az idősök jövedelmi helyzetéről¹****Bevezetés**

A rendszerváltást követően a strukturális változásokat elemző társadalomtudósok figyelme elsősorban a politikai-gazdasági átalakulás közvetlen következményeire, a munkanélküliségre, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésére, illetve a társadalmi mobilitási folyamatokra – ezen belül is az új elit kialakulására – koncentrálódott. A nyugdíjas korúakról mint speciális társadalmi csoportról leginkább a jövedelmi egyenlőtlenségekkel és a szegénységgel kapcsolatban esett szó (Andorka és Spéder, 1996; Kolosi, Bedekovics és Szivós, 1998; Kolosi és Sági, 1996, 1998; Spéder, 1999), illetve a nyugdíjrendszer átalakulása során kerültek a figyelem középpontjába (Gál, 1998). A kutatók viszonylag kisebb figyelmet fordítottak azokra a jelenségekre, amelyek nem tekinthetők a rendszerváltás közvetlen társadalmi következményének.

A jelen tanulmány célja, hogy minél teljesebben bemutassa, a Magyar Háztartás Panel és a TÁRKI Háztartás Monitor kutatásra építve az időskorú népesség demográfiai, munkaerőpiaci és jövedelmi jellemzőiről adódó képet. A vizsgálat során azokat tekintettük időskorúnak, akik hatvan évesek vagy idősebbek, de alkalmazzuk a nyugdíjas korú (55 év feletti) kifejezést, valamint külön vizsgáljuk a nyugdíjas népséget is. Az időskorú népesség jellemzőit vagy a teljes népességhez, vagy az aktív korú, vagyis a 18 és 60 év közötti népességhez hasonlítjuk a tanulmányban.

A tanulmány felépítése a következő. Az első fejezetben az időskorú népesség vizsgálatának társadalmi-gazdasági háttérét vázoljuk fel, mégpedig a demográfiai jellemzőkre és a munkaerőpiacra irányítva figyelmünket. A második fejezet az időskorúak jövedelmeit hasonlítja a teljes népesség, illetve a nem idős korú népesség jövedelmeihez. Ebben a fejezetben vizsgáljuk a jövedelmek szerkezetét, a jövedelmi egyenlőtlenségeket és a szegénységet is. A jövedelmi egyenlőtlenségeket több oldalról is igyekszünk körüljárni, így vizsgáljuk a decilisek szerinti átlagjövedelmeket, a jövedelmek decilisek szerinti kumulatív megoszlását jövedelmi típusok szerint, valamint az aggregált jövedelem-egyenlőtlenségi mutatókat. Az időskorú népesség jöve-

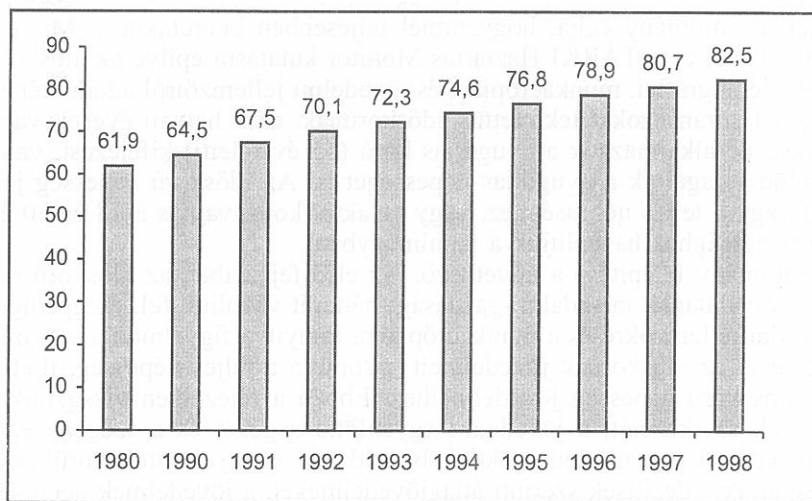
¹ E tanulmány a szerzők „A harmadik kor: az idősök jövedelmi helyzete és lakáskörülményei” című, a TÁRKI Társadalomtudományi Tanulmányok sorozatának 13. számaként 1999. júliusban megjelent írásának rövidített változata.

delmeiben játszott döntő szerep miatt külön vizsgáljuk az állami transferek különböző típusait az összes jövedelmen belüli részarány és a kumulatív megoszlás tekintetében is. Végül a jövedelemeloszlás „alján” levő szegényeket vizsgáljuk a szegénység különböző definíciói szerint.

1. Az életkori szerkezetben és a munkaerőpiacon bekövetkezett változások Magyarországon

A magyar társadalomban bekövetkezett demográfiai változások közül talán a leginkább közismert tény az, hogy a nyugdíjas korúak aránya évtizedek óta növekszik. 1980-ban a teljes népesség 17%-a, 1990-ben 18,9%-a, 1998-ban pedig 19,4%-a betöltötte a hatvanadik életévét (1. táblázat²). Ezzel egyidejűleg csökkent a születések száma, így a társadalom öregedési rátájának alakulása riasztó méreteket öltött. 1980-ban 2,3 millió 15 évnél fiatalabb gyermek élt hazánkban, míg 1998-ra a munkavállalási kornál fiatalabbak száma közel 600 ezerrel csökkent. Ugyanakkor a munkavállalási korúak száma közel azonos maradt, a nyugdíjas korúak száma pedig emelkedett. Az 1. ábra és a 2. táblázat a népesség korösszetételében lejátszódó kedvezőtlen változásokat mutatja: az idős és fiatal korosztály egymáshoz viszonyított aránya közel harminc év alatt mintegy húsz százalékpontot romlott.

1. ábra Az öregedési ráta alakulása Magyarországon 1980 és 1998 között – a 64 évnél idősebbek százalékos aránya a 15 év alattiakhoz képest (%)

Forrás: KSH 1998

2 A táblázatokat lásd a tanulmány végén.

Ezen átalakulás következményeként jelentős mértékben megváltozott a magyar társadalom foglalkozás-szerkezeti megoszlása. A gazdaságilag aktív népesség száma (és aránya) már 1980 és 1990 között is csökkent valamelyest (5,4 millióról 5,2 millióra), a rendszerváltást követő nyolcadik évben pedig egy millióval kevesebb gazdaságilag aktív személyt regisztráltak, mint 1990-ben. Mivel a gyerekek száma is folyamatosan csökkent ezen időszak alatt, a gazdaságilag aktív népesség csökkenése elsősorban az öregségi nyugdíjasok és az aktív korú inaktívak számának robbanásszerű növekedéséből adódik. Magyarországon 200 ezer munkavállalási korú nyugdíjas élt 1990-ben, míg hat év múlva számuk megduplázódott. Ezzel egyidejűleg jelentősen csökkent a munkavállalási koron túl foglalkoztatott nyugdíjasok száma is (2. táblázat). *A rendszerváltást követően tehát aktív korú személyek tömegei választották a biztos munkanélküliséget, illetve a bizonytalan munkaerőpiaci pozíció helyett a nyugdíjas létformát.*

A nyugdíjasok munkaerőpiaci pozíciójában és lakáskörülményeiben bekövetkezett változások részletesebb elemzéséhez a Magyar Háztartás Panel vizsgálat (MHP) 1992-es első hullámának, illetve a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat (Monitor) 1998-as adatbázisának adatait használtuk fel. E két vizsgálat során ugyanazon módszerrel, közel azonos kérdésekkel gyűjtöttünk információt a háztartások és a családtagok jövedelmi helyzetéről, lakáskörülményeiről és munkaerőpiaci státusáról. Az említett vizsgálatok tehát kiválóan alkalmasak arra, hogy adataik felhasználásával a nyugdíjas korúak és a nyugdíjasok helyzetében bekövetkezett változásokat elemezzük.

Adataink szerint a „nyugdíjas korú” és „nyugdíjas” kategóriák ugyan szorosán korrelálnak egymással³, de nem állíthatjuk, hogy kölcsönösen egyértelmű kapcsolat van az idős kor és a munkaerőpiaci státus között. Már 1992-ben is meglehetősen nagy arányban találtunk mintánkban fiatal, tehát munkaképes korú nyugdíjasokat. Ekkor az 55 év alatti felnőtt férfiak 5%-a, az 55–59 éves férfiaknak pedig közel fele (47%) volt nyugdíjas. A nők körében még magasabb arányban észleltük a korai nyugdíjazás tényét. Az éppen a vizsgált időszakban átalakulóban levő nyugdíjrendszer még jól magyarázza azt a tényt, hogy az 55–59 éves nők kétharmada nyugdíjas volt 1992-ben, viszont az 55 év alatti nők 7,5%-os nyugdíjazási rátáját már nem magyarázhatjuk a nyugdíjkorhatár alacsonyabb voltával (3a táblázat). 1998-ra már mind a férfiak, mind pedig a nők nyugdíjkorhatárát felemelték. Ennek ellenére az 1998-as mintába bekerült felnőttek körében *minden korosztályban* jelentősen nagyobb arányban voltak nyugdíjasok, mint 1992-ben. Ebben az évben az 55 év alatti férfiak közül minden tizedik nyugdíjas volt, tehát hat év alatt duplájára nőtt körükben a nyugdíjasok aránya. A nőknél hasonló tendenciát tapasztaltunk. Az 55 évnél fiatalabb nők körében 5,5%-kal (7,5%-ról 13%-ra) nőtt a nyugdíjasok aránya, s a felemelt nyugdíjkorhatár ellenére

³ Vizsgálatunkban a nyugdíjas korúak két kategóriáját különböztettük meg: 55–59 évesek és ennél idősebbek. Nyugdíjasnak tekintettünk életkortól függetlenül mindenkit, aki munkaerőpiaci státusa szerint nyugdíjas. Sajnos, adataink nem teszik lehetővé, hogy a rokkantnyugdíjasokat a nyugdíjasoktól megkülönböztessük. Így csak feltételezhetjük, hogy az 55–59 éves nyugdíjasok többsége öregségi nyugdíjas, míg az ennél fiatalabbak rokkantnyugdíjasok.

tovább nőtt azok száma is, akik 55–59 éves korukban nyugdíjasok voltak. 1998-ban tíz 55-59 éves nő közül kilenc nyugdíjas volt (3b táblázat).

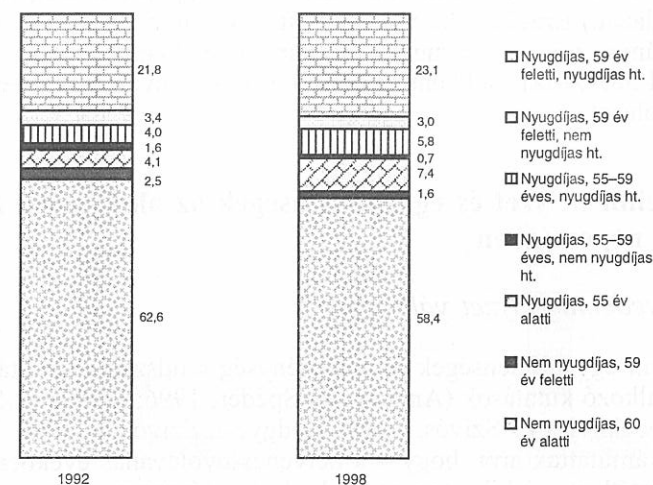
1992-ben még meglehetősen gyakori volt az is, hogy a dolgozók a nyugdíjkorhatár elérését követően nem mentek nyugdíjba, hanem még néhány évig munkahelyükön maradtak. A rendszerváltás utáni időszakban a hatvan éven felüli férfiak 4,5%-a, az 55 év feletti nőknek pedig 10%-a volt aktív kereső. Nyolc évvel a rendszerváltás után azonban már lényegesen kevesebb idős személy döntött úgy, hogy a nyugdíjas kort elérve tovább dolgozik. 1998-ban a 60 éven felüli férfiak csupán 1,5%-a, az 55 év feletti nőknek pedig 6%-a volt gazdaságilag aktív.

A korai nyugdíjazás növekvő arányát egyértelműen a rendszerváltás hatásának kell tekinteni. Az idősebbek ha elveszítik az állásukat, nehezebben találnak újat, mint a fiatalok. Mindazok, akiknek módjában áll választani, a munkanélküliség, a bizonytalanság helyett inkább választják a korai nyugdíjba vonulást. Ezt a tendenciát a nyugdíjkorhatár növelése sem tudta megakadályozni. Ezzel egyidejűleg jelentős mértékben csökkent a „továbbszolgálók” aránya a nyugdíjas korúak körében. 1998-ban tehát az idős kor erőteljesebben valószínűsíti a nyugdíjas létet, mint tíz évvel korábban, ugyanakkor az a tény, hogy valaki nyugdíjas, kisebb mértékben valószínűsíti azt, hogy az egyén elérte a nyugdíjkorhatárt, tehát időskorú.

Mindezek alapján akkor, amikor a nyugdíjas korúak és a nyugdíjasok helyzetét elemezzük, nem hagyatkozhatunk csupán egyetlen mutatóra – az életkorra, vagy pedig a nyugdíjas státusra. A továbbiakban tehát elemzéseinket párhuzamosan végezzük e két eltérő társadalmi csoportot illetően. Mind életkor, mind pedig munkaerőpiaci státus szerint elemezzük az egyének helyzetét, figyelmünket a nyugdíjas korúakra, illetve a nyugdíjasokra koncentrálna.

További elemzésekkor figyelembe kell vennünk a vizsgált személy háztartásának szerkezetét is. Nyilvánvalóan más tényezők befolyásolják egy olyan nyugdíjas személy lakáshelyzetét, aki egyedül vagy szintén nyugdíjas társával él együtt, mint azét az idős személyét, aki olyan háztartásban él, ahol van aktív kereső is – vagy legalábbis aktív korú személy él a háztartásban. Sajnos, az egyes cellákba eső viszonylag alacsony elemszám miatt nem állt módunkban részletesen elemezni a különböző háztartástípusokban élő, eltérő életkorú nyugdíjas személyek helyzetét. A továbbiakban tehát – külön változó alkalmazásával – a nyugdíjasok hét főbb csoportját különböztettük meg egymástól. Külön csoportként kezeltük (1) az 59 év feletti nyugdíjasokat, akik nyugdíjas háztartásban élnek (tehát a háztartásfő is nyugdíjas); (2) azokat az 59 év feletti nyugdíjasokat, ahol a háztartásban él nem nyugdíjas személy is; (3) az 55–59 éves nyugdíjasokat aszerint, hogy „tisztá nyugdíjas” háztartásban élnek-e (4) vagy sem; (5) az 55 év alatti „korai nyugdíjasokat”; (6) az idős (59 év feletti) aktív keresőket és (7) referencia-csoportként azokat a személyeket, akik nem is nyugdíjasok, és nem is töltötték be a 60. életévüket (2. ábra).

2. ábra A felnőtt népesség megoszlása életkor és nyugdíjas státus szerint, 1992–1998 (%)

A felnőtt populáció életkori szerkezetét tekintve az 1992-es és 1998-as adataink nem mutatnak lényeges változást (3a és 3b táblázatok). Mindkét évben a vizsgálatba bekerült személyek közel kétharmada (63,6%, illetve 64,1%) 55 év alatti volt, 9%-uk az 55–59 éves korosztályhoz tartozott, 27%-uk pedig 60 éves vagy idősebb volt. Sőt, a férfiak életkori megoszlásának alakulása az általános elöregedéssel ellentétes tendenciát mutat: 1998-ban a férfiak körében valamivel több 55 év alatti személyt találunk, mint 1992-ben, az idős férfiak aránya pedig valamelyest csökkent a vizsgált periódusban (25,5%-ról 22,9%-ra). Ennek oka elsősorban a férfiak korai halálozása. *A felnőtt népesség életkor szerinti megoszlásának változása tehát önmagában nem utal a népesség elöregedésére.* Itt szeretnénk visszautalni arra, hogy a KSH megfelelő adatközlései is ezt a tendenciát mutatják (2. táblázat). Az öregedési ráta növekedése a Statisztikai Hivatal adatai alapján is elsősorban abból adódik, hogy a gyerekek (munkavállalási kornál fiatalabbak) száma riasztó mértékben csökkent 1992 és 1998 között.

Miközben a nyugdíjas korúak aránya nem nőtt számottevően – s a vizsgált időszakban a nyugdíjkorhatár is kitolódott –, a nyugdíjasok aránya számottevően növekedett 1992-es 1998 között. Míg 1992-ben a felnőtt népesség 35%-a volt nyugdíjas, addig 1998-ban tíz felnőtt közül négy a nyugdíjasok csoportjába tartozott (4. táblázat). A nyugdíjasokon belül nem változott számottevően a nyugdíj mellett munkát vállalók aránya. Mindkét vizsgált időszakban a férfiak 1,5%-a, a nőknek pedig 2% körüli aránya vállalt munkát a nyugdíjazása után.

A háztartásszerkezetet is figyelembe vevő változó elemzésekor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy 1992 és 1998 között jelentős mértékben megnőtt a nyugdíjas háztartások – s ezen belül is, a nyugdíjas nőkből álló, aktív kereső nélküli háztartások aránya. 1992-ben minden negyedik felnőtt (25,8%) olyan idős (55 év feletti) nyugdíjas személy volt, aki nyugdíjas háztartásban

élt, míg 1998-ra a megfelelő arány 29%-ra nőtt. (Az 59 év feletti és az 55–59 év közötti nyugdíjas háztartásban élők kategóriájának összegéről van szó, lásd 4. táblázat.) Ezzel együtt valamelyest csökkent azon idős nyugdíjas személyek aránya, akik nem nyugdíjas háztartásban éltek, s lényeges mértékben (62,6%-ról 58,4%-ra) csökkent az aktív korú, nem nyugdíjas személyek aránya (4. táblázat).

2. Jövedelmi helyzet és egyenlőtlenségek az aktív korú és az időskorú népességben

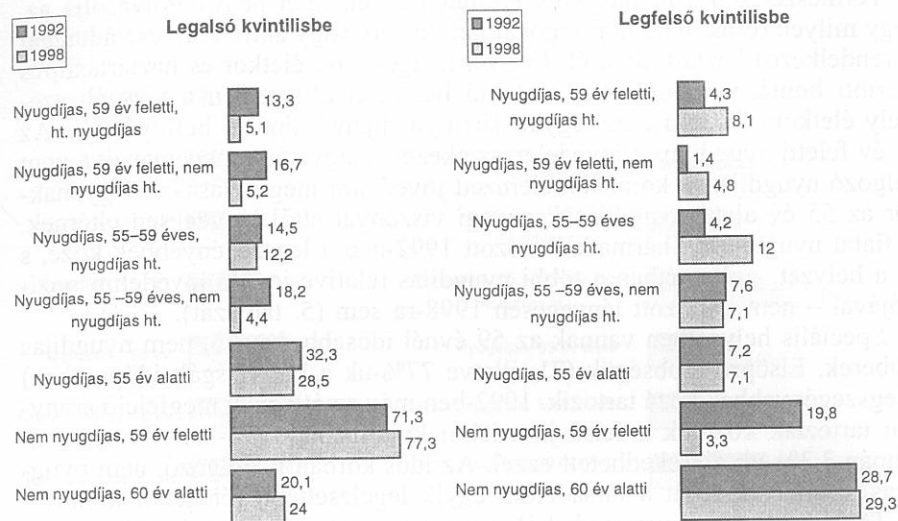
2.1. A jövedelmi helyzet változása

A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység rendszerváltás utáni alakulásával foglalkozó kutatások (Andorka és Spéder, 1996; Kolosi és Sági, 1996; Kolosi, Bedekovics és Szivós, 1998; Medgyesi, Szivós és Tóth, 1998) már korábban rámutattak arra, hogy – a hetvenes-nyolcvanas években tapasztalattal ellentétben – a kilencvenes évek elején már nem jelent az idős, nyugdíjas lét egyben szegénységet is. Ellenkezőleg: 1992-ben a nyugdíjas korúak közül az átlagnál valamivel kevesebben (18,9%) kerültek a személyes jövedelem alapján számolt legalsó jövedelmi kvintilisbe, hat év múlva pedig a nyugdíjas korúak mindössze 9,6%-a tartozott ebbe a csoportba (lásd 3. ábra és 5. táblázat). Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ezzel nem azt állítjuk, hogy az 59 éven felüliek jövedelmi helyzete lényegesen javult volna a rendszerváltást követően. A gazdasági átalakulás következményeképpen a kilencvenes évek elején a magyar társadalom jelentős részének csökkent az életszínvonala. Így történt ez a nyugdíjasok körében is (Kolosi, Bedekovics és Szivós, 1998). Adataink csupán arról tanúskodnak, hogy az öregek jövedelmi helyzete kevésbé romlott, mint a társadalom többségéé, tehát *relatív* jövedelmi helyzetük javult a vizsgált időszakban⁴.

Adataink szerint ugyanakkor a nyugdíjas korúaknak az átlagnál lényegesen kisebb esélyük van arra, hogy a legmagasabb jövedelmi kvintilisbe tartozzanak. 1992-ben a hatvan éven felüliek csupán 5%-a tartozott a felnőtt népesség azon 20%-ához, akik a legmagasabb személyes jövedelemmel rendelkeztek, s 1998-ban sem lett lényegesen magasabb ez az arány (7,4%, lásd 5. táblázat). *A nyugdíjas korúak többsége tehát mind 1992-ben, mind pedig 1998-ban a „tisztas alsó középosztályhoz” tartozott. Nem nőtt az esélyük a meggazdagodásra, de a vizsgált időszakban jelentősen védettebbekké váltak az elszegényedéssel szemben.*

⁴ Meg kívánjuk jegyezni, hogy a nyugdíjas korúak javuló relatív jövedelmi helyzete nem magyar sajátosság. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok (OECD, 1998) hasonló eredményre jutottak több fejlett országot elemezve.

3. ábra A személyes jövedelem alapján számított legalsó és legfelső jövedelmi kvintilisbe tartozók aránya életkor és nyugdíjas státus szerint, 1992–1998

A felnőtt népességet az egyének foglalkozás-szerkezeti helyzete szerint vizsgálva, a nem dolgozó nyugdíjasok esetében hasonló tendenciát tapasztalunk. A fiatalabb és idősebb nyugdíjasok együttes figyelembevételkor is adataink azt a tényt tükrözik, hogy a nyugdíjas lét önmagában nem valószínűsíti a szegénységet, ellenkezőleg, csökkenti a szegénnyé válás valószínűségét. Azok tehát, akik a bizonytalan munkaerőpiaci helyzetre úgy reagáltak, hogy idő előtt, fiatalon nyugdíjba mentek, valószínűleg jól döntöttek, mert ezzel sikerült kivédeniük szegénnyé válásukat, de legalábbis csökkentették ennek valószínűségét. A munkanélküliek közül ugyanis 1992-ben kétszer annyian, 1998-ban pedig ötször (!) annyian tartoztak a legszegényebbek közé, mint amennyien a nyugdíjasok közül a megfelelő vizsgált időszakban szegénynek számítottak (5. táblázat).

Itt kívánjuk felhívni a nyugdíjasok egy speciális csoportja, a nyugdíj mellett dolgozó személyek jövedelmi helyzetére a figyelmet. Ugy tűnik, hogy személyes jövedelmüket tekintve ezek a személyek alkotják a magyar társadalom leginkább homogén, jómódú rétegét. 1992-ben a nyugdíj mellett dolgozók csupán 5%-a tartozott a legalacsonyabb jövedelmi kvintilisbe, s egyharmaduk a leginkább jómódúak csoportját gyarapította. 1998-ra ez a speciális helyzet még markánsabban mutatkozott meg. Ekkor a nyugdíj mellett dolgozók csupán 1,6%-a tartozott a legszegényebbek közé, s kétharmaduk a felső jövedelmi kvintilisbe. Ez utóbbi időszakban tehát a nyugdíj mellett dolgozók személyes jövedelmi pozíciója a vállalkozókénál is kedvezőbb képet mutat (5. táblázat). Ismételten szeretnénk utalni arra, hogy a nyugdíj mellett dolgozók a magyar társadalmi rétegződésben speciális helyet foglal-

nak el: többségük vagy vállalkozó, vagy pedig az értelmiségi réteg egyik, az érdekeit kivételesen jól érvényesítő alcsoportjába tartozik.

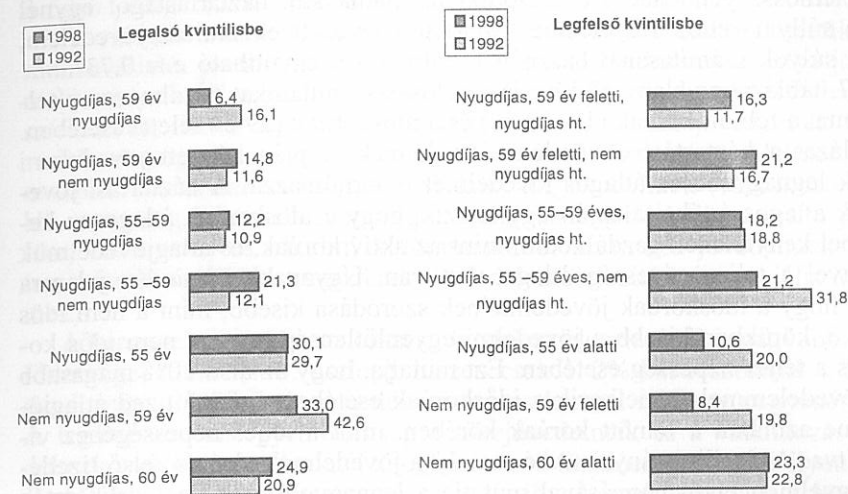
Természetesen a nyugdíjasok személyi jövedelmét nem befolyásolja az, hogy milyen (csak nyugdíjas tagokat tartalmazó, vagy aktív korú családtaggal is rendelkező) háztartásban él. Ezért a nyugdíjasok életkor és háztartástípus szerinti bontásban elemzett jövedelmi helyzetét alapvetően a vizsgált személy életkora (és ami ezzel együtt jár: nyugdíjának típusa) befolyásolja. Az 54 év feletti nyugdíjasok jövedelemszerkezete alapvetően megegyezik a nem dolgozó nyugdíjasok korábban elemzett jövedelmi megoszlásával. Ugyanakkor az 55 év alatti nyugdíjasok anyagi viszonyai ettől lényegesen eltérnek. A fiatal nyugdíjasok harmada tartozott 1992-ben a legszegényebbek közé, s ez a helyzet – ellentétben a többi nyugdíjas relatíve javuló jövedelmi pozíciójával – nem változott lényegesen 1998-ra sem (5. táblázat).

Speciális helyzetben vannak az 59 évnél idősebb, kereső, nem nyugdíjas emberek. Elsőprő többségük (71, illetve 77%-uk a két vizsgált időpontban) a legszegényebbek közé tartozik. 1992-ben még az átlagnak megfelelő arányban tartoztak közülük a felső jövedelmi kvintilisbe, 1998-ban viszont már csupán 3,3%-uk dicsekedhetett ezzel. Az idős korban is dolgozó, nem nyugdíjas személyek tehát a társadalom egyik lelegezetettebb rétegéből kerülnek ki. Többségük nem hivatástudatból, a munka szeretete miatt dolgozik a nyugdíjkorhatáron túl is, hanem azért, mert erre rákényszerül.

A háztartások egy főre jutó jövedelme szerinti jövedelmi kvintilisbe sorolás nem módosítja lényegesen a nyugdíjasok jövedelmi helyzetéről alkotott korábbi képünket (4. ábra). Az egy főre jutó jövedelem szerint az 59 év felettek, a nem dolgozó nyugdíjasok, valamint az 55 év feletti, nyugdíjas háztartásban élő nyugdíjasok közül valamivel többen kerülnek be az így számított legfelső jövedelmi kvintilisbe, mint a személyi jövedelem alapján, de a leginkább jómódú csoporthoz tartozók aránya e csoportokon belül még ekkor sem éri el az átlagot.

Valamelyest módosul az 55–59 év közötti, aktív korú háztartástaggal is rendelkező családban élő nyugdíjasok jövedelmi helyzete akkor, ha számításunk alapját nem a személyi jövedelmük, hanem a háztartás egy főre jutó jövedelme képezi. 1992-ben az egy főre jutó jövedelem szerinti helyzetük közel azonos volt a többi, 54 év feletti nyugdíjaséval, 1998-ra viszont ez jelentősen megváltozott. Az 54 év feletti, nem nyugdíjas háztartásban élő nyugdíjasok közül mind a legalsó, mind pedig a legfelső jövedelmi kvintilisbe tartozók aránya megközelíti 1998-ban az átlagnak megfelelő értéket.

4. ábra A háztartás egy főre jutó jövedelme alapján számított legalsó és legfelső jövedelmi kvintilisbe tartozók aránya életkor és nyugdíjas státus szerint, 1992–1998

A többgenerációs családban élő nyugdíjasok esetében tehát egyesek jövedelmi helyzetét a többi családtag jövedelme „feléle korrigálja”, mások esetében viszont a családban élő többi (eltartott) személy jövedelme „lehúzza” a nyugdíjas egy főre jutó jövedelemből számított relatíve kedvező jövedelmi pozícióját a személyes jövedelem alapján korábban számított helyzethez képest (6. táblázat).

Ugyanakkor az 55 év alatti nyugdíjasok, és az 59 év feletti nyugdíjasok esetében a család egyértelműen kedvezően befolyásolja az egyén jövedelmi helyzetét az egyéni jövedelem alapján számítottéhoz képest. Az 55 év alatti nyugdíjasok jövedelmi pozíciója az egy főre jutó jövedelem alapján számított relatív helyzetük szerint megfelel az átlagnak. A 60 év feletti nem nyugdíjasok körében ugyan e számítás szerint is lényegesen többen számítanak szegénynek, viszont fele annyian, mint ha az egyéni jövedelmük alapján számolnánk.

2.2. Jövedelemszerkezet és jövedelmi egyenlőtlenségek

Elemzésünk ezen részében az 1998-as jövedelmek egyenlőtlenségeire és az egyenlőtlenség szociális következményeire koncentrálunk. A különböző méretű háztartások jövedelmeinek összehasonlítására fogyasztási súlyokat fogunk alkalmazni. A háztartásoknak ugyanis olyan fix költségeik vannak, amelyek akkor sem növekednek, ha több háztartástag veszi őket igénybe (pl. lakásrezsi). Emiatt, ha egy adott háztartás egy újabb háztartástaggal gyarapodik, nincs szükség a háztartási jövedelem arányos növekedésére ahhoz, hogy az új háztartástag ugyanannyit fogyaszthasson, mint a többi, ehhez ki-

sebb jövedelemnövekmény is elég. A háztartási jövedelmeket tehát minden egyénhez hozzárendeltük, de nem úgy, hogy vettük volna az egy főre jutó jövedelemösszeget, hanem a második, harmadik stb. háztartástagot egynél kisebb súllyal vettük figyelembe. Ez az úgynevezett ekvivalens jövedelem, ahol a súlyok számításánál használt rugalmassági együttható $e = 0,73^5$.

A 7. táblázat az alapvető jövedelemeloszlási mutatókat tartalmazza a teljes minta, a felnőtt korúak (18–59 év) és a időskorúak (59 év felett) esetében. A táblázat a háztartási ekvivalens jövedelmek alapján képzett jövedelmi tizedek legnagyobb és átlagos jövedelmét is tartalmazza. A háztartási jövedelmek átlagos értékei alapján úgy látszik, hogy a időskorúak átlagosan kevesebbel kénytelenek gazdálkodni, mint az aktív korúak, és átlagjövedelmük valamivel a teljes népesség átlaga alatt van. Ugyanakkor minden jel arra mutat, hogy a időskorúak jövedelmeinek szóródása kisebb, mint a nem idős korúaké, körükben kisebb a jövedelmi egyenlőtlenség, mint a nem idős korúak és a teljes népesség esetében. Ezt mutatja, hogy az alsó 10% magasabb átlagjövedelemmel rendelkezik a időskorúak esetében, a felső tized átlagjövedelme azonban a felnőtt korúak körében, mint a teljes népességéhez viszonyítva. A decilis-arány mutató, amely a jövedelmek alsó és felső tizedének figyelmen kívül hagyásával mutatja a legnagyobb és a legkisebb érték arányát, másképpen akkora a nem idős korúak esetében, mint az 59 éven felüliek csoportjában. A 18 és 59 év közöttiek esetében 3,6-szor nagyobb a kilencedik decilis maximális értéke az első decilisénél, az idősek esetében azonban csak 2,4 ez a szorzó. Ugyanerre az összefüggésre hívják fel a figyelmet az egyenlőtlenségi mutatók is. A Gini-koefficiens, az átlagos logaritmikus eltérés⁶ (ezentúl: MLD: Mean Log Deviation), a variancián alapuló négyzetes variációs mutató⁷ (ezentúl SCV: Squared Coefficient of Variation) és az Atkinson-index⁸ is a felnőtt korú népesség esetében nagyobb értéket vesz fel, mint az időskorú népesség esetében. Látható az is, hogy a teljes népességre vonatkozó egyenlőtlenségi index értéke a két részsokaságra jellemző érték között alakul.

A 8. táblázat azt mutatja, hogy az egyes jövedelmi tizedek kumulatív a jövedelmek különböző fajtáiból hány százalékkal részesülnek. Tehát pl. a táblázat első részében, a transzferjövedelmek oszlopban szereplő negyedik szám azt jelenti, hogy a teljes népesség háztartási jövedelem szerinti alsó 40%-a az összes transzferjövedelem 36,6%-át kapja. A táblázat alapján képet kaphatunk az egyes jövedelemtípusok, illetve az összes jövedelem eloszlásának egyenlőtlenségéről. Teljes egyenlőség esetén ugyanis az volna a helyzet, hogy minden tized az adott jövedelemfajtából 10%-kal részesedik. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a teljes mintában az összes jövedelemből az alsó decilis 3,7%-kal részesedik, míg a legfelsőbb decilis az összes jövedelem

⁵ Formálisan az ekvivalens, háztartástagra vetített háztartási jövedelem számításának módja: $Y = I/S^e$, ahol Y a háztartási jövedelem, S a háztartás létszáma, e pedig a rugalmassági együttható.

⁶ $MLD = (1/n) \sum_i \ln(\mu/y_i)$, ahol n a sokaság létszáma, és $i = 1 \dots n$, továbbá y_i az i -edik egyén jövedelme, és μ a jövedelmek átlaga.

⁷ $SCV = var(y_i)/\mu^2$, ahol a var a szórásnégyzetet jelöli, a többi jelölés az előző lábjegyzettel azonos.

⁸ $Atkinson = 1 - \{(1/n) \sum_i (y_i/\mu)^{1-a}\}^{1/(1-a)}$

több mint egyötödét kapja. Ennél valamivel kisebb egyenlőtlenségről árulkozik az idősekre vonatkozó része a táblázatnak, ahol az alsó tized 5,3%-kal, a felső pedig 18,2%-kal részesül az összes jövedelemből.

A vizsgálatban a következő jövedelemtípusokat különböztettük meg: munkavállalói jövedelmek (főállásból származó rendszeres és ritka jövedelmek), ezen belül megkülönböztetjük a háztartásfő, a háztartásfő házastársa/élettársa, illetve egyéb háztartástagok munkavállalói jövedelmét; tőkejövedelmek (ingatlan és állóeszköz bérbeadásából származó jövedelmek; egyéb osztatlan háztartási jövedelmek), vállalkozói jövedelmek (vállalkozói osztalék, nyereség, részesedés; mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem; rendszeres és alkalmi különmunkából származó jövedelmek; privát transzferek) és állami transzferek (társadalombiztosítási és szociális jövedelmek).

A keresetek eloszlása az összes jövedelem eloszlásánál is nagyobb egyenlőtlenséget mutat (1–3. oszlop), hiszen csak 1–2%-kal részesedik a legalsó tized, míg a legfelső tíz százalék az összes kereset mintegy negyedét kapja. A legnagyobb az egyenlőtlenség a tőkejövedelmek és a vállalkozási jövedelmek esetében, amelyeknél a legfelső tized majdnem az összes ilyen típusú jövedelem felét teheti zsebre. A transzferjövedelmek eloszlása a leginkább egyenlő a jövedelemtípusok között. A legfelső tized mintegy 8%-kal részesedik ezekből, a jövedelmek szerinti legalsó 10% pedig 7%-kal, és a közbülső tizedekben is nagyjából egyenletes az eloszlás, a középső (4.–6.) tizedek némileg nagyobb részesedésével. Az idősek körében a teljes népességnél tapasztaltakhoz képest nagyobb a keresetek egyenlőtlensége. A háztartásfő és társa (feleség, élettárs) kereseteinek esetében a időskorúak háztartási jövedelem szerinti felső tizede a keresetekből majdnem 50%-kal részesedik. Meglepő módon a tőkejövedelmek esetében kisebb az egyenlőtlenség a időskorúak között, mint a teljes népességben, hiszen az alsó kilenc tized 63%-át kapja az ilyen típusú jövedelmeknek, szemben a teljes mintában tapasztalt 54%-kal.

A 9. táblázat az egyes jövedelmi tizedek jövedelemszerkezetét mutatja, vagyis azt, hogy az adott decilis összes jövedelmének hány százaléka származott a különböző jövedelemfajtákból. A nem idős korú népesség jövedelmeinek több mint fele (57,9%-a) származik keresetből, az állami transzferek pedig az összes jövedelem 30,5%-át teszik ki. A maradék 10%-ot a vállalkozói és a tőkejövedelmek adják. A időskorúak esetében érthetően teljesen más a jövedelmek szerkezeete. Az idősek jövedelmei négyötöd részben állami transzferből származnak, és mindössze 10,8% a keresetek aránya. Ugyancsak alacsony a vállalkozói és tőkejövedelmek aránya, amely összesen a jövedelmek 8,6%-át teszi ki. Ezt a képet jelentősen árnyalja, ha a jövedelemszerkezetet decilisenként is megvizsgáljuk. Láthatjuk, hogy a teljes népességben a legalsó jövedelmi decilisen a jövedelmek majd háromnegyede állami transzferjövedelem, míg a legfelső tized esetében ez csak 16%, ugyanakkor 60% körüli összesen a keresetek aránya a legalsó tizedre jellemző 20%-kal szemben. Hasonló jövedelemszerkezetbeli eltérések az idősek csoportján belül is megfigyelhetők, tehát a felsőbb tizedek nagyobb arányban részesednek

a keresetekből, míg az alsóbb decilisek esetében magasabb a transzferjövedelmek részaránya a felsőbb jövedelmi decilisekhez képest.

Elemezzük azt is, hogy az állami transzfereken belül hogyan alakult az egyes komponensek eloszlása (lásd 10. táblázat). Hatféle transzfert különböztettünk meg, melyek a következők: (1) öregségi nyugdíj, (2) egyéb nyugdíj (rokkantnyugdíj, özvegyi nyugdíj, egyéb nyugdíj), (3) családi támogatások (gyed, gyes, gyet, családi pótlék), (4) munkanélküli ellátás (munkanélküli járadék, munkanélküliek jövedelempótló támogatása), (5) segélyek (rendszeres szociális segély, rendkívüli szociális segély, időskori járadék, árvasági ellátás) és (6) egyéb ellátások (táppénz, egyéb ellátás, átképzési támogatás, ösztöndíj). A 10. táblázat az egyes jövedelmi decilisek részesedését mutatja a különböző transzferjövedelmekből. Látható, hogy a teljes népességben a családi támogatások és a munkanélküliségi ellátás az, amely a leginkább „célzottak” tekinthető olyan értelemben, hogy ezek esetében a legalsó decilisek létszámarányuknál (10%-nál) jóval nagyobb mértékben részesednek. A különböző segélyekből érdekes módon az alsó négy decilis mellett a hetedik is igen nagy mértékben részesül. A nyugdíjak esetében az alsó decilisek alacsony részesedése abból fakad, hogy a nyugdíjak összege elegendő ahhoz, hogy az illető a középső jövedelmi decilisek valamelyikébe kerüljön. Az idősek körében az állami transzferek rétegeloszlásának nagyjából hasonló mintáját fedezhetjük fel. Az időskorúak által kapott munkanélküli ellátások több mint 60%-a a idősek legszegényebb 30%-ához került. Nagyjából egyenletes a családi támogatások eloszlása, az ötödik decilis képez némileg csak kivételt 15%-os részesedésével. A segélyek esetében ismét megfigyelhető, hogy a időskorúak alsó négy decilise részesedik létszámarányát felülmúló mértékben ezekből a transzferekből. Viszont ismét van a jövedelemeloszlás másik végén egy réteg, amely szintén relatíve sokat, az idősek számára kiosztott ilyen transzferek 15%-át kapja. Az egyéb nyugdíjak esetén is a transzferek célzottsága figyelhető meg, főképp az alsó három decilis részesedik a többinél nagyobb arányban. Az öregségi nyugdíjak esetén azonban a jövedelmek egyenlőtlen eloszlását látjuk, a felső decilisek 10%-nál nagyobb, az alsó decilisek 10%-nál kisebb mértékben részesednek ebből a jövedelemfajtából.

A következő, 11. táblázat azt mutatja, hogy az egyes decilisekben az összjövedelem hány százaléka származik a különböző transzferekből. A teljes népességben azt láthatjuk, hogy az összes jövedelmek 21%-át adják az öregségi nyugdíjak, 9%-át teszik ki az egyéb nyugdíjak, 6%-át jelentik a családi támogatások, míg a munkanélküli ellátás az összes jövedelem 2%-ára rúg. A segélyek és az egyéb ellátások 1–2% körüli részesedéssel bírnak az összjövedelemen belül, így jön ki az összes állami transzfer több mint 40%-os részesedése a jövedelmekből. A nyugdíjak aránya az ötödik decilis esetében a legmagasabb az összes jövedelemen belül, az átlagos arányt mintegy 15%-kal haladja meg, ami szintén azt mutatja, hogy a nyugdíjasok a középső tizedekben felülreprezentáltak. Az egyéb nyugdíjak, a családi támogatások, a munkanélküli ellátások és a különböző segélyek azonban a legalsó tized esetében teszik ki a jövedelmek legnagyobb hányadát, hozzájárulva ahhoz, hogy a népesség legalacsonyabb jövedelmű 10%-ának jövedelmeiben nagyon

magas, több mint 70% az állami transzferek aránya. A transzfereknek hasonló rétegeloszlása figyelhető meg, ha csak a időskorúakat vesszük figyelembe: az öregségi nyugdíj a középső decilisekben jelenti a legnagyobb tételt az összes jövedelemen belül (76–79%), a többi transzfertípusnak a legalsó tized jövedelmein belül van a legnagyobb részesedése. Természetesen az 59 éven felüliek esetében a transzferek az összes jövedelem sokkal nagyobb részét teszik ki, mint a felnőtt korúak esetében vagy akár a teljes népességre jellemzően. Az idősek 60%-ának jövedelmei kilenczted körüli arányban állami transzferből származnak.

2.3. Szegénység

A szegénység fogalmára vonatkozóan nem alakult ki egységes, mindenki – vagy legalább a többség – által elfogadott álláspont szakmai körökben, amiből az következik, hogy a szegények azonosítása még viták tárgya. Így a szegénységi küszöb kiszámítására is több lehetséges módszer alkalmazható. Mivel nem létezik konszenzus a szegénységi küszöböt illetően, ezért érdemes a lehetséges megközelítéseket számba venni. Az első fogalompár, amit meg kell említeni a szegénység mérésével kapcsolatban, az abszolút vagy relatív szegénység kategóriái. Az elsónél a táplálkozás, a ruházat, a lakás kielégítő vagy nem kielégítő volta a releváns elem. A második megközelítés esetében a társadalmi kontextus hangsúlyozása a lényeges. Meg kell jegyezni, hogy az abszolút típusú definíció is tartalmaz relatív elemeket, ugyanis az alapvető javak köre vagy a meghatározott élelmiszerek tartalma önmagában is tükrözi az adott társadalom fejlettségének és egyéb jellemzőinek szintjét. Ezen objektívnek tekinthető megközelítések mellett létezik a szubjektív definíció is, amikor vagy a kérdezettek önbesorolása, vagy a megélhetési szintekre adott válaszokból deriválható küszöb figyelembevételével lehet meghatározni a szegények körét. A szakirodalomban egyre elterjedtebb a szegénység többdimenziós voltának hangsúlyozása és az anyagi meghatározottság mellett a társadalmi beágyazottság (illetve az abból való kirekesztettség) kiemelése.

Ebben a részben először a szegénység relatív koncepcióját fogjuk alkalmazni, nevezetesen a mediánjövedelem meghatározott százalékát tekintjük szegénységi küszöbértéknek. A legkönnyebben értelmezhető szegénységi mérőszám a szegénységi ráta, amely a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkezők arányát mutatja. A szegénység „súlyosságát” fejezi ki az ún. szegénységi rés-arány, ami a szegények átlagjövedelmének szegénységi küszöbtől való eltérését, elmaradását fejezi ki százalékos formában. Ugyancsak érdekes információkat szolgáltat a szegénységi küszöb alatt levők jövedelmei szóródásának vizsgálatához a szegények esetében valamelyik egyenlőtlenségi mutató (jelen esetben a Gini-index) kiszámolása. A 13. táblázat a szegénységi küszöb négy lehetséges definíciója mellett mutatja ezen indexek értékét a teljes, a nem idős korú és az időskorú népességre, a mediánjövedelmet először minden részsokaság esetén külön kiszámolva, majd a teljes népesség mediánjövedelmét alapul véve. Látható, hogy a teljes népességben belül a legmagasabb szegénységi küszöb mellett (a medián 60%-a), a

népesség 13%-a tekinthető szegénynek. Az általánosan elfogadott, a medián felénél meghatározott szegénységi küszöbérték szerint a lakosság 8%-a, míg a legkisebb kritérium alapján csupán 2% számít szegénynek. Az időskorúak esetében jóval alacsonyabb arányokat kapunk, akár az adott részsokaság mediánjövedelme alapján számítjuk ki a szegénységi küszöböt, akár a teljes népesség mediánját vesszük alapul. Tehát a 13. táblázat felső részében a medián fele küszöbérték mellett adódó 3%-os szegénységi ráta azt jelenti, hogy a időskorúak között 3% azok aránya, akik jövedelme nem éri el a időskorúak mediánjövedelmének felét. Ezek az értékek tehát ismét megerősítik a korábban elmondottakat, hogy a időskorúak jövedelmei kevésbé szóródnak, kevésbé egyenlőtlenek, mint a felnőtt korúaké (vagy mint a teljes népességben tapasztalható), hiszen alacsonyabb a jövedelemeloszlás alján levő értékek száma. Nem sokban különböznek ettől a 13. táblázat alsó felében szereplő értékek, amelyeket úgy kaptunk, hogy a teljes népesség mediánjövedelmét vettük alapul a szegénységi küszöbök kiszámításához mindkét részsokaság esetében.

Az abszolút szegénység vizsgálatakor az 1992-es mediánjövedelmeket vettük alapul a szegénységi küszöb kiszámításához⁹. Az eredményeket a 14. táblázat tartalmazza. Látható, hogy a teljes népességben jóval nagyobb az egyes szegénységi küszöbök alatti jövedelemmel rendelkezők aránya, mint a relatív szegénységi mutatók esetében, ami a szegénységi küszöbök reálértékének 1992 és 1998 közötti csökkenését jelzi. A leggyakrabban használt szegénységi küszöb esetén (a medián 50%-a) a teljes népesség több mint egyötöde számít szegénynek. Itt is látható, a 14. táblázat felső részében, hogy az időskorúak esetén alacsonyabb a szegények, vagyis a jövedelemeloszlás alján levő egyének aránya, ha a szegénységi küszöb meghatározásánál használt mediánjövedelmet minden részsokaságra külön kiszámítjuk. Ha az 1992-es teljes népesség mediánjövedelmét vesszük alapul a küszöb számításához mindegyik népességcsoport esetében, akkor a szegénységi ráta magasabb értékeit kapjuk az időseknél.

Becsléseink alapján jóval kisebb az 59 éven felüliek esetében a szegénységi rés-arány értéke, mint a nem idős korúaknál. A időskorúak esetében a medián fele küszöbérték mellett a szegények jövedelme átlagosan 18%-kal marad el a szegénységi küszöbtől, míg ugyanez a nem idős korúak 27%-ára igaz. Ez azt mutatja, hogy a időskorú szegények nincsenek annyira leszakadva a szegénységi küszöbtől, mint a felnőtt korú szegények, tehát a jövedelemeloszlás „alsó” vége közelebb van a közephez az idősek esetében. A szegények körében meghatározott Gini egyenlőtlenségi index értéke is kisebb a időskorúak esetében, ami azt mutatja, hogy az 59 év feletti szegények jövedelmei homogénebbek, nincsenek közöttük akkora különbségek, mint az aktív korú szegények jövedelmei között.

A következő két táblázatból (15. és 16. táblázat) azt láthatjuk, hogy egyes társadalmi csoportokban mekkora a szegények aránya, a szegénységi küszöböt a mediánjövedelem feleként definiálva. A már korábban leírt háztartás-

⁹ Az adatok forrása a Magyar Háztartás Panel (MHP) volt. Az abszolút szegénységi mutatók számításakor az 1998-as jövedelemértékeket a megfelelő fogyasztói árindekszel deflálva kaptunk 1992-es árakon kifejezett jövedelmeket.

típusok közül a legmagasabb a szegények aránya a gyermeküket egyedül nevelő szülők körében, hiszen az ilyen típusú háztartásban élő személyek több mint egynegyede a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkezik. Szintén magas, a teljes népességre jellemző 8%-os értéknek a duplája a szegények aránya azon gyermekes családok esetében, ahol legfeljebb egy szülő dolgozik. Átlag körüli a szegénységi ráta értéke a gyermektelen és a két- vagy többkeresős gyermekes családok csoportjában. A többi háztartástípusnál az átlagos érték alatti szegénységi rátát becsültünk, így az egyedülálló nyugdíjas és a nyugdíjas háztartásfővel és több felnőttel rendelkező háztartások esetében is alacsony, a teljes népességre jellemző 8%-os arány fele körül van a szegények aránya. Életkor szerint vizsgálva a legfiatalabb korosztályban, a 18 év alattiak körében mutatkozik a legmagasabb, 14%-os szegénységi ráta, ami összhangban áll a háztartástípusok elemzésénél tett korábbi megállapításainkkal. A 18-tól 50 éves korig terjedő korcsoportokban átlag körüli a szegények aránya, míg az ennél idősebb korosztályok esetén, ahogy az előbb is láttuk, jóval alacsonyabb a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkezők aránya.

Megvizsgáltuk azt is, hogy milyen szerepet játszanak a jóléti támogatások a szegénység csökkentésében, azaz hogy az egyes jóléti támogatások milyen mértékben képesek csökkenteni a szegénységi mértékeket (Szivós és Tóth, 1998). A gondolatmenet a következő egyszerű feltételezésre épül: nézzük meg előbb, hogy mekkorák a különböző szegénységi küszöbök alapján számolt szegénységi indexek akkor, ha az egyes támogatásokat „beleszámoljuk” a háztartások összes jövedelmeibe, és milyenek, ha a támogatásokat „kivesszük” – változatlanul hagyva a küszöböket. A 17. és 18. táblázatok áttanulmányozása során jól láthatjuk, hogy a szegénységi ráták a „visszavonásokkal” mozognak, mindig nagyobbak az adott jóléti támogatás nélkül, mint azt is beszámítva. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az esetben nem az ekvivalens háztartási jövedelmet, hanem az egy főre jutó háztartási jövedelmet vettük alapul. A táblázatokból kiderül, hogy a legnagyobb hatással a nyugdíj és a családi pótlék van a szegénységi rátára. Nyugdíj nélkül az egy főre jutó jövedelem átlagának felénél meghatározott szegénységi küszöb mellett 37,3%-os a szegények aránya, szemben az egyébként jellemző 12,8%-os aránnyal. Még nagyobb a szegények arányának növekedése, ha nem az átlag, hanem a mediánjövedelem felénél határozzuk meg a szegénységi küszöböt. Amennyiben a jövedelemeloszlás alsó ötödét tekintjük szegénynek, a szegénységi ráta 45,6%-ra növekszik a nyugdíj elvonásával. A másik jóléti támogatás, amelynek az elemzés szerint jelentős hatása van a szegénységre, a családi pótlék. A táblázatból megállapítható továbbá az is, hogy a családi pótlék és a nyugdíj szegénységcsökkentő hatása bizonyos értelemben egymással szembe mozog. Ebben bizonyára annak is szerepe van, hogy e két juttatás a szociális rendszer két legnagyobb tétele. Esetükben az egyikre vonatkozó döntés mindig kihatással van a másikra is, hiszen a támogatások „karbantartására” vonatkozó forrásokért, ha áttételesen is, de azért van verseny.

2.4. A időskorúak helye a jövedelemeloszlásban

A szegénységgel kapcsolatos eddigi vizsgálataink azt mutatták, hogy a időskorúak csoportján belül viszonylag alacsonyabb a szegények, a jövedelemeloszlás alapján a 19. táblázatból látható, hogy a jövedelmi decilisek alapján a jövedelemeloszlás melyik részén találhatók nagyobb számban a időskorúak. A teljes népességben 18,6% az 59 éven felüliek aránya, ennél lényegesen magasabb arányokat pedig a negyedik, ötödik és hatodik decilisben találunk. A időskorúak tehát a középső decilisekben felülreprezentáltak. Jóval kevesebben esnek közülük a legalsó decilisekbe és a legfelsőkbe a 60 éven aluliak háztartásaihoz képest.

Összességében tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az időskorúak életszínvonala, illetőleg jövedelmi helyzete a lakosság egészéhez viszonyítva valamivel kedvezőtlenebb, az egyedülállók esetében a különbség elég határozott. A időskorúak ekvivalens háztartástagra számított átlagos évi háztartási jövedelme a korábban elemzett 7. táblázat alapján 348 552 Ft, ami 10,5%-kal kevesebb, mint a nem idős korúak esetén becsült 389 426 Ft-os jövedelemérték. Vannak azonban az életszínvonalnak olyan elemei is, amelyek tekintetében a különbségek nem lényegesek. Az öregek helyzete a magyar társadalomban nehéz, ez nyilvánvaló, de a társadalom egészének helyzetéhez viszonyítva általában nem sokkal rosszabb. Vannak olyan folyamatok, melyek a leszakadás irányába hatnak, így például az, hogy az utóbbi években nagymértékben csökkent a nyugdíj mellett valamilyen munkalehetőséggel élni tudók száma, legalábbis a legális szférára vonatkozó adatok szerint. Ez nyilvánvalóan elsősorban a nyugdíjasok fiatalabb, 60–69 éves korcsoportját érinti. Láttuk, hogy az időskorúak helyzetét elsősorban a nyugdíj összege, illetőleg léte vagy nemléte határozza meg. A nyugdíj reálértéke az utóbbi években csökkent, de csökkenése korántsem volt olyan, mint amennyi a gazdaság teljesítménycsökkenéséből automatikusan következett volna. 1992 és 1998 között az időszak elején megállapított átlagnyugdíj reálértéke 16-17%-kal esett vissza¹⁰. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a nyugdíjasok helyzete, pontosabban a pénzjövedelmeken alapuló életszínvonala nem csökkent ilyen mértékben, az ennél kedvezőbb. Ez a megállapítás a nyugdíjasok egyes csoportjaira nézve nem mindig érvényes, de általánosságban igen.

10 A nyugdíjak reálértékének változása 1992 és 1998 között

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Reálérték-változás, %	-2,4	-3,7	5,1	-10,0	-8,9	1,0	6,4
Kumulált reálérték-változás, %	-2,4	-6,0	-1,2	-11,1	-19,0	-18,2	-13,0

Az átlagos nyugdíj alapján (30 év szolgálati idő, nyugdíjmegállapítás 1991-ben, az átlagkereset alapján).

3. Összefoglalás

Tanulmányunkban az idősek munkerőpiaci helyzetének és jövedelmének 1992 és 1998 közötti változását elemeztük a Magyar Háztartás Panel vizsgálat első hullámának, valamint a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat 1998-as adatainak felhasználásával.

A magyar népesség demográfiai szerkezetének közismert problémája az időskorúak arányának növekedése. Az 59 éven felüliek aránya 1960-ban még csak 13,8% volt, 1998-as vizsgálatunkban pedig a minta 20%-át tette ki. A csak időskorú személyekből álló háztartások aránya is jelentős mértékben megnőtt, 1998-as vizsgálatunkban a háztartások 28%-a ilyen (11% az egyedülálló idős, 17% a több idős személyből álló háztartások aránya), míg a vegyes korösszetételű, de öregkorúakat is magában foglaló háztartások aránya – a háztartások felaprózódási irányzata miatt – valamelyest csökkent.

A vizsgált időszakban az időskorúak arányánál nagyobb mértékben nőtt a nyugdíjasok hányada a magyar társadalomban, aminek legfőbb oka a korai nyugdíjba vonulás megnövekedett aránya. Ezzel párhuzamosan jelentős mértékben csökkent a munkavállalási koron túl foglalkoztatottak száma és aránya. Az életkor és a nyugdíjas státus közötti korreláció a vizsgált időszakban sajátos módon változott. Az idős kor 1998-ban lényegesen nagyobb mértékben valószínűsíti a nyugdíjas státust, ugyanakkor a nyugdíjas státus kisebb mértékben valószínűsíti az idős kort, mint 1992-ben. Megállapítható az is, hogy a nyugdíjasok nem tekinthetők homogén társadalmi csoportnak. Helyzetüket befolyásolja életkoruk, valamint az is, hogy milyen háztartásban élnek. A nyugdíj mellett munkát vállalók helyzete minden tekintetben jobb a nyugdíjasok átlagánál. Azok helyzete viszont, akik a nyugdíjkorhatár elérése után sem nyugdíjasok, lényegesen rosszabb a nyugdíjasok többségénél.

A tanulmány második részében a háztartási jövedelmek szerkezetét és eloszlását vizsgáltuk az aktív és inaktív korú népesség körében. Az egyes népességcsoportok jövedelmi szerkezetét tekintve jelentős különbségek tapasztalhatók. Az időskorúaknál a teljes népességhez viszonyítva jóval magasabb, 81% a transzferjövedelmek aránya, míg a teljes népességen belül ez az arány feleakkora, az aktív korúak csoportjában pedig még kisebb, mindössze 30%. Az időskorúak jövedelmeinek közel kétharmada származik öregségi, 13%-a egyéb nyugdíjból. Az öregségi nyugdíj az összes jövedelmen belül a középső decilisekben a legnagyobb (76–79%), a többi transzferfajtának a legalsó tized jövedelmén belül van a legnagyobb részesedése. Természetesen a keresetek sokkal jelentősebb részt jelentenek az aktív korúak jövedelmeiben (58%), mint a nyugdíjas korúak esetén (11%), de meglepő módon a vállalkozói jövedelmek aránya nem különbözik jelentősen a két csoportban (6%, illetve 8%).

A jövedelmi egyenlőtlenségek vizsgálatakor az első lépés a decilisek szerinti eloszlás vizsgálata. A decilis-arány mutató, amely a jövedelmek alsó és felső tizedének figyelmen kívül hagyásával mutatja a legnagyobb és a legkisebb jövedelem arányát, 3,6 az aktív korúak esetében, az idősek csoportjában pedig 2,4. Ugyanerre az összefüggésre hívják fel a figyelmet egyenlőtlenségi mérőszámaink is: a leggyakrabban használt Gini-index értéke 0,29

az aktív korú népesség esetében, míg az időskorúak esetén csak 0,2. Jövedelemtípusok szerint mind az aktív, mind a nyugdíjas korú népesség esetében a tőkejövedelmek és a vállalkozói jövedelmek eloszlása a leginkább egyenlőtlen, a keresetek eloszlásának egyenlőtlenségét is meghaladva. Mind a teljes sokaságban, mind az egyes részsokaságokban megfigyelhető, hogy az állami transzferjövedelmek eloszlásának egyenlőtlensége sokkal kisebb, mint az előbb tárgyalt „piaci” jövedelmeké, különösen a családi támogatások és a munkanélküli ellátás célzottsága szembevetően.

A jövedelemeloszlás elemzésének következő lépése, az eloszlás „alján” elhelyezkedők, vagyis a szegénység vizsgálata. Az általánosan elfogadott, a medián felénél meghatározott szegénységi küszöbérték szerint a lakosság 8%-a, míg a legenyhébb kritérium alapján csupán 2%-a számít szegénynek. A 60 év felettek esetében jóval alacsonyabb arányokat kapunk: a nyugdíjas korúak között 3% azok aránya, akik jövedelme nem éri el a nyugdíjas korúak medián jövedelmének felét. A nyugdíjas korúak esetében – ha a medián-jövedelem felét tekintjük küszöbértéknek, akkor – a szegények jövedelme átlagosan 18%-kal marad el a szegénységi küszöbtől, míg ugyanez az aktív korúak 27%-ára igaz. Ez azt mutatja, hogy a nyugdíjas korú szegények nincsenek annyira leszakadva a szegénységi küszöbtől, mint az aktív korú szegények, tehát a jövedelemeloszlás „alsó” vége közelebb van a középhez. Megvizsgáltuk azt is, hogy hogyan alakulna a szegények aránya az egyes állami transzferek megvonásával. Nyugdíj nélkül az egy főre jutó jövedelem átlagának felénél meghatározott szegénységi küszöb mellett 37%-os a szegények aránya, szemben az egyébként jellemző 13%-os aránnyal.

A nyugdíjas korúaknak a jövedelemeloszlásban elfoglalt helyét vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy az idősek a középső decilisekben felülreprezentáltak. Jóval kevesebben esnek közülük a legalsó és a legfelső decilisekbe a 18 és 59 év közöttiekhez képest.

A kilencvenes évek elején a magyar társadalom többségének jelentősen csökkent az életszínvonala. Így történt ez a nyugdíjasok körében is. Adataink azonban arról tanúskodnak, hogy az idősek jövedelmi helyzete kevésbé romlott, mint a társadalom többségéé, tehát relatív jövedelmi helyzetük javult a vizsgált időszakban. A nyugdíjas korúak és nyugdíjasok jövedelmi helyzete az országos átlaghoz hasonló. Körükben kisebb a valószínűsége a szegénységnek, de a gazdagságnak is. E jövedelmi jellemzők tükröződnek a korábbi időszak alatt felhalmozott lakás-, „vagyon” mennyiségi és minőségi jellemzőiben. A nyugdíjas korúak és nyugdíjasok egy főre jutó lakótere nagyobb, mint az átlagé, ugyanakkor lakásuk az átlagnál kevésbé komfortos. Bár a nyugdíjas korúak lakásának komfortfokozata a vizsgált időszakban az átlagosnál nagyobb mértékben javult, de még mindig nem érte el az átlagos mértéket. Ez alól kivételt csupán a telefonnal való ellátottság képez. 1992-ben a nyugdíjas korúak közül az átlagosnál többen rendelkeztek telefonnal, mint a fiatalok közül, 1998-ra ez az arány megfordult.

IRODALOM

- Andorka, Rudolf–Spéder Zsolt (1996): Poverty in Hungary. *Review of Sociology*, pp. 3–28.
- Gál Róbert (1998): Az önkéntes nyugdíjpénztárak. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 318–339. old.
- Kolosi Tamás–Bedekovics István–Szívós Péter (1998): Munkaerőpiac és jövedelmek. In: Zárótanulmány. Jelentés a Magyar Háztartás Panel 6. hullámának eredményeiről. Budapest: TÁRKI.
- Kolosi Tamás–Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 149–198. old.
- Kolosi Tamás–Sági Matild (1998): Hullámzó háztartások. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 45–71. old.
- KSH (1998): *Magyar Statisztikai évkönyv 1997*. Budapest: KSH.
- Medgyesi Márton (1999): A nyugdíjas korú népesség demográfiai, jövedelmi és fogyasztási jellemzői a TÁRKI Háztartás Monitor kutatás alapján. Kutatási beszámoló a Szociális és Családügyi Minisztérium számára. Budapest. TÁRKI.
- Medgyesi Márton–Szívós Péter–Tóth István György (1998): A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások. In: Szívós Péter–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi tény-kép 1998*. Budapest: TÁRKI, 42–64. old.
- OECD (1998): *Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries*. (eds. Durniaux, Dang, Fore, Förster, d’Ercole, Oxley). Economic Department Working Report No. 189, OECD (March).
- Shorrocks, A. F. (1980): The Class of Additively Decomposable Inequality Measures. *Econometrica*, Vol. 48, No. 3. (April).
- Spéder, Zsolt (1999): Getting better and Becoming Dissimilar: Economic well-being of the elderly between 1987 and 1996, Hungarian Case Study, mimeo.
- Szívós Péter–Tóth István György (1998): A jóléti támogatások és a szegénység Magyarországon, 1992–1997. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok, 5. sz.

1. táblázat A népesség életkor szerinti megoszlása, 1980–1998 (%)

	1980	1990	1998
<i>Férfi</i>			
18–59	41,4	41,3	40,2
60–69	3,8	4,6	4,2
70–	3,2	2,9	3,3
<i>Férfiak együtt</i>	48,4	48,8	47,7
<i>Nő</i>			
18–59	41,7	40,0	40,4
60–69	4,8	6,1	5,7
70–	5,1	5,1	6,2
<i>Nők együtt</i>	51,6	51,2	52,3
<i>Teljes népesség</i>			
18–59	83,0	81,2	80,6
60–69	8,6	10,7	9,9
70–	8,4	8,1	9,5
<i>Összesen</i>	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 1998

2. táblázat A népesség alakulása munkavállalási kor és gazdasági aktivitás szerint, 1980–1998 (ezer fő)

	1980	1990	1998
Munkavállalási kornál fiatalabb	2 339	2 131	1 772
Munkavállalási korú	6 175	5 957	6 137
Nyugdíjas korú	2 196	2 288	2 227
<i>Összesen</i>	<i>10 710</i>	<i>10 375</i>	<i>10 135</i>
Gazdaságilag aktív népesség	5 470	5 251	4 211
Munkavállalási koron túl foglalkoztatott nyugdíjas	343	378	83
Munkavállalási korú nyugdíjas	na.	251	412

Forrás: KSH 1998

3a táblázat Az egyes életkori kohorszok foglalkozás-szerkezeti megoszlása nemek szerint, 1992 (%)

	Férfiak				Nők			
	18–54	55–59	60–	Összesen	18–54	55–59	60–	Összesen
<i>Gazdasági aktivitás</i>								
Alkalmazott	67,5	45,0	3,8	49,2	59,0	9,4	0,9	37,7
Vállalkozó	7,7	4,1	0,8	5,6	3,2	0,5	0,2	2,1
Ideiglenesen nem dolgozik	0,8	0,0	0,0	0,5	11,6	0,0	0,0	7,2
Munkanélküli	10,9	4,1	0,2	7,6	6,2	2,6	0,0	4,1
Nyugdíjas, dolgozik	0,2	1,8	4,2	1,4	0,2	12,0	3,7	2,2
Nyugdíjas, nem dolgozik	4,9	45,0	90,9	30,5	7,3	67,2	84,5	35,1
Tanuló	4,9	0,0	0,0	3,2	3,7	0,0	0,0	2,3
Egyéb inaktív	3,1	0,0	0,0	2,0	8,9	8,3	10,8	9,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1208</i>	<i>169</i>	<i>472</i>	<i>1849</i>	<i>1389</i>	<i>192</i>	<i>657</i>	<i>2238</i>

3b táblázat Az egyes életkori kohorszok foglalkozás-szerkezeti megoszlása nemek szerint, 1998 (%)

	Férfiak				Nők			
	18–54	55–59	60–	Összesen	18–54	55–59	60–	Összesen
<i>Gazdasági aktivitás</i>								
Alkalmazott	60,0	32,3	1,3	43,9	51,8	6,0	0,2	32,3
Vállalkozó	8,2	2,9	0,2	5,9	3,1	0,0	0,0	1,9
Ideiglenesen nem dolgozik	1,6	0,0	0,0	1,1	11,6	0,0	0,0	7,1
Munkanélküli	9,9	5,6	0,0	7,2	8,9	0,6	1,9	6,1
Nyugdíjas, dolgozik	0,1	4,5	4,3	1,5	0,4	9,2	2,3	1,7
Nyugdíjas, nem dolgozik	9,9	51,6	93,7	33,1	12,5	80,1	89,3	41,7
Tanuló	4,9	0,0	0,0	3,3	5,0	0,0	0,0	3,1
Egyéb inaktív	5,4	3,1	0,4	4,0	6,6	4,2	5,8	6,1
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1069</i>	<i>149</i>	<i>365</i>	<i>1583</i>	<i>1237</i>	<i>171</i>	<i>611</i>	<i>2019</i>

4. táblázat A felnőtt népesség megoszlása életkor, gazdasági aktivitás és nyugdíjas státus szerint, 1992–1998 (%)

	1992			1998		
	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen
<i>Életkor</i>						
18–54	65,4	62,2	63,6	67,7	61,3	64,1
55–59	9,1	8,6	8,8	9,4	8,5	8,9
60–	25,5	29,3	27,6	22,9	30,2	27,0
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1849</i>	<i>2238</i>	<i>4087</i>	<i>1584</i>	<i>2020</i>	<i>3604</i>
<i>Gazdasági aktivitás</i>						
Alkalmazott	49,2	37,7	42,9	43,9	32,3	37,4
Vállalkozó	5,6	2,1	3,7	5,9	1,9	3,6
Ideiglenesen nem dolgozik	0,5	7,2	4,2	1,1	7,1	4,5
Munkanélküli	7,6	4,1	5,7	7,2	6,1	6,6
Nyugdíjas, dolgozik	1,4	2,2	1,9	1,5	1,7	1,6
Nyugdíjas, nem dolgozik	30,5	35,1	33,0	33,1	41,7	37,9
Tanuló	3,2	2,3	2,7	3,3	3,1	3,2
Egyéb inaktív	2,0	9,4	6,0	4,0	6,1	5,2
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1849</i>	<i>2238</i>	<i>4087</i>	<i>1580</i>	<i>2018</i>	<i>3598</i>
<i>Nyugdíjas státus</i>						
Nyugdíjas, 59 év feletti, nyugdíjas háztartás	22,0	21,6	21,8	20,9	24,9	23,1
Nyugdíjas, 59 év feletti, nem nyugdíjas háztartás	2,3	4,3	3,4	1,7	4,1	3,0
Nyugdíjas, 55–59 éves, nyugdíjas háztartás	3,4	4,6	4,0	5,3	6,2	5,8
Nyugdíjas, 55–59 éves, nem nyugdíjas háztartás	0,9	2,2	1,6	0,1	1,2	0,7
Nyugdíjas, 55 év alatti	3,4	4,7	4,1	6,8	7,9	7,4
Nem nyugdíjas, 59 év feletti	1,2	3,5	2,5	0,5	2,6	1,6
Nem nyugdíjas, 60 év alatti	66,8	59,2	62,6	64,6	53,1	58,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1849</i>	<i>2238</i>	<i>4087</i>	<i>1544</i>	<i>1781</i>	<i>3325</i>

5. táblázat A legalsó és legfelső jövedelmi kvintilisbe tartozók aránya életkor, gazdasági aktivitás és nyugdíjas státus szerint 1992-ben és 1998-ban a személyes jövedelem alapján (%)

	1992		1998	
	Legalsó kvintilisbe tartozik	Legfelső kvintilisbe tartozik	Legalsó kvintilisbe tartozik	Legfelső kvintilisbe tartozik
<i>Életkor</i>				
18-54	21,1	27,4	24,8	25,6
55-59	16,3	12,7	14,9	17,4
60-	18,9	5,3	9,6	7,4
<i>Gazdasági aktivitás</i>				
Alkalmazott	6,3	36,5	6,8	38,4
Vállalkozó	16,0	48,7	2,5	46,7
Ideiglenesen nem dolgozik	35,7	5,8	35,8	7,2
Munkanélküli	30,3	10,8	54,1	3,7
Nyugdíjas, dolgozik	5,3	34,2	1,6	64,4
Nyugdíjas, nem dolgozik	16,8	2,8	11,3	5,8
Tanuló	93,6	1,8	92,9	0,0
Egyéb inaktív	88,3	2,4	91,1	0,6
<i>Nyugdíjas státus</i>				
Nyugdíjas, 59 év feletti, nyugdíjas háztartás	13,3	4,3	5,1	8,1
Nyugdíjas, 59 év feletti, nem nyugdíjas háztartás	16,7	1,4	5,2	4,8
Nyugdíjas, 55-59 éves, nyugdíjas háztartás	14,5	4,2	12,2	12,0
Nyugdíjas, 55-59 éves, nem nyugdíjas háztartás	18,2	7,6	4,4	7,1
Nyugdíjas, 55 év alatti	32,3	7,2	28,5	7,1
Nem nyugdíjas, 59 év feletti	71,3	19,8	77,3	3,3
Nem nyugdíjas, 60 év alatti	20,1	28,7	24,0	29,3
<i>Összesen</i>	<i>20,1</i>	<i>20,0</i>	<i>19,9</i>	<i>20,0</i>

6. táblázat A legalsó és legfelső jövedelmi kvintilisbe tartozók aránya életkor, gazdasági aktivitás és nyugdíjas státus szerint 1992-ben és 1998-ban a háztartás egy főre jutó jövedelme alapján (%)

	1992		1998	
	Legalsó kvintilisbe tartozik	Legfelső kvintilisbe tartozik	Legalsó kvintilisbe tartozik	Legfelső kvintilisbe tartozik
<i>Életkor</i>				
18-54	21,5	22,5	25,5	20,8
55-59	14,4	26,1	13,8	24,8
60-	18,0	13,1	8,6	16,4
<i>Gazdasági aktivitás</i>				
Alkalmazott	14,4	26,3	15,0	27,4
Vállalkozó	14,0	42,7	13,5	43,9
Ideiglenesen nem dolgozik	35,1	5,8	47,6	8,2
Munkanélküli	35,9	7,4	54,1	6,5

(a 6. táblázat folytatása)

	1992		1998	
	Legalsó kvintilisbe tartozik	Legfelső kvintilisbe tartozik	Legalsó kvintilisbe tartozik	Legfelső kvintilisbe tartozik
Nyugdíjas, dolgozik	5,3	48,0	3,0	71,0
Nyugdíjas, nem dolgozik	17,1	13,1	13,0	13,9
Tanuló	19,3	30,3	17,7	20,3
Egyéb inaktív	58,1	7,5	49,4	60,3
<i>Nyugdíjas státus</i>				
Nyugdíjas, 59 év feletti, nyugdíjas háztartás	16,1	11,7	6,4	16,3
Nyugdíjas, 59 év feletti, nem nyugdíjas háztartás	11,6	16,7	14,8	21,2
Nyugdíjas, 55-59 éves, nyugdíjas háztartás	10,9	18,8	12,2	18,2
Nyugdíjas, 55-59 éves, nem nyugdíjas háztartás	12,1	31,8	21,3	21,2
Nyugdíjas, 55 év alatti	29,7	20,0	30,1	10,6
Nem nyugdíjas, 59 év feletti	42,6	19,8	33,0	8,4
Nem nyugdíjas, 60 év alatti	20,9	22,8	24,9	23,3
<i>Összesen</i>	<i>19,9</i>	<i>20,0</i>	<i>20,0</i>	<i>20,0</i>

7. táblázat Jövedelmi decilisek határai és átlagjövedelmei a teljes, az aktív korú és az idős-korú népességben (Ft)

	Teljes népesség		18-59 év közötti népesség		60 éven felüli népesség	
	Decilis határ	Átlag	Decilis határ	Átlag	Decilis határ	Átlag
1	174 442	126 872	176 501	128 322	213 600	176 519
2	221 328	201 383	227 400	203 833	250 856	233 373
3	256 999	241 257	266 604	246 867	273 098	262 784
4	287 280	273 231	300 391	282 350	295 905	284 678
5	322 875	304 833	340 518	319 791	318 333	308 027
6	360 000	341 177	383 647	360 983	346 549	332 668
7	405 477	383 186	441 462	409 937	376 147	360 432
8	474 577	441 339	503 147	471 201	426 615	398 005
9	582 122	522 127	627 812	557 125	516 930	465 542
10	4 019 140	841 919	4 019 140	913 273	3 293 664	665 536
Átlag	367 639		389 426		348 552	
Medián	322 919		340 734		318 333	
100*SCV	40,70		43,22		20,67	
100*Gini	27,97		29,16		20,32	
100*MLD	13,85		15,01		7,05	
100*Atkinson	6,75		7,28		3,59	
N	5202		3221		968	

Megjegyzés: Éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmekkel számoltunk. A deciliseket az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

8. táblázat Az egyes jövedelemtípusok kumulált eloszlása a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

Decilisek	Teljes népesség (N = 5202)						
	Háztartásfő keresete	Társ keresete	Egyéb háztartástag keresete	Tőke-jövedelmek	Vállalkozói jövedelmek	Transzferek	Összes jövedelem
1	1,77	1,40	1,07	2,31	2,70	6,75	3,77
2	6,25	3,93	4,19	5,84	5,24	15,84	9,54
3	11,17	9,43	7,10	9,25	10,52	25,93	16,46
4	17,09	14,88	15,19	12,70	13,62	36,57	24,08
5	23,44	22,66	22,42	16,61	19,30	48,51	32,83
6	32,85	31,26	28,08	23,71	27,33	60,16	42,54
7	42,59	40,79	39,41	32,18	36,22	71,42	52,88
8	56,63	55,18	56,02	44,01	44,12	81,97	65,21
9	73,78	74,52	74,04	54,10	56,57	91,92	79,20
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

1	Aktív korú (18–59 év) népesség (N = 3221)						
	1,52	1,19	0,89	2,17	2,55	8,39	3,60
2	5,44	4,08	3,99	5,21	5,11	19,04	9,16
3	10,77	8,85	7,65	8,69	10,30	30,17	15,91
4	16,56	15,08	16,10	10,78	15,10	40,54	23,23
5	23,86	23,54	23,45	15,65	21,34	52,21	31,90
6	32,80	31,84	32,40	22,16	29,06	63,09	41,13
7	44,16	42,79	45,23	32,05	37,86	73,47	52,02
8	57,98	59,00	60,65	39,36	43,08	82,75	64,12
9	74,30	77,29	78,20	48,02	54,65	92,51	78,25
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

1	Időskorú (59 év feletti) népesség (N = 968)						
	1,04	1,85	1,02	1,91	2,12	6,20	5,31
2	2,52	1,85	3,99	5,12	5,67	14,38	12,38
3	4,82	3,57	6,21	8,62	8,22	23,90	20,54
4	8,28	4,89	7,59	12,16	10,64	33,47	28,76
5	13,75	9,32	18,70	15,42	15,78	43,73	38,17
6	16,75	16,64	25,53	23,52	20,07	54,50	47,85
7	26,49	27,35	26,41	35,92	26,81	65,41	58,16
8	36,20	37,31	46,32	46,58	40,11	75,51	68,74
9	53,30	56,23	72,40	63,43	50,24	87,78	81,83
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Megjegyzés: A deciliseket az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

9. táblázat Az egyes decilisek jövedelemszerkezete a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

Decilisek	Teljes népesség (N = 5202)						
	Háztartásfő keresete	Társ keresete	Egyéb háztartástag keresete	Tőke-jövedelmek	Vállalkozói jövedelmek	Transzferek	Összes jövedelem
1	12,09	5,40	2,23	2,32	5,46	72,50	100,0
2	19,95	6,35	4,23	2,32	3,35	63,80	100,0
3	18,33	11,54	3,30	1,87	5,81	59,14	100,0
4	19,96	10,37	8,31	1,72	3,10	56,54	100,0
5	18,67	12,91	6,48	1,69	4,95	55,29	100,0
6	24,93	12,84	4,56	2,77	6,30	48,60	100,0
7	24,24	13,38	8,59	3,11	6,55	44,12	100,0
8	29,31	16,94	10,56	3,64	4,88	34,68	100,0
9	31,55	20,05	10,09	2,73	6,78	28,80	100,0
10	32,43	17,78	9,78	8,37	15,91	15,73	100,0
Összesen	25,73	14,51	7,84	3,79	7,62	40,51	100,0

1	Aktív korú népesség (N = 3221)						
	12,63	5,89	2,54	2,26	5,57	71,10	100,0
2	21,06	9,23	5,70	2,05	3,60	58,35	100,0
3	23,61	12,56	5,56	1,94	6,04	50,29	100,0
4	23,66	15,12	11,83	1,07	5,14	43,18	100,0
5	25,16	17,34	8,70	2,11	5,65	41,05	100,0
6	28,95	16,00	9,94	2,65	6,56	35,91	100,0
7	31,21	17,87	12,08	3,41	6,35	29,08	100,0
8	34,12	23,81	13,06	2,26	3,38	23,36	100,0
9	34,51	22,99	12,72	2,30	6,42	21,06	100,0
10	35,33	18,56	10,28	8,97	16,36	10,50	100,0
Összesen	29,89	17,77	10,25	3,75	7,85	30,48	100,0

1	Időskorú (N = 968)						
	1,15	0,64	0,59	0,89	2,42	94,30	100,0
2	1,22	0,00	1,31	1,13	3,05	93,30	100,0
3	1,65	0,39	0,84	1,06	1,90	94,16	100,0
4	2,45	0,30	0,52	1,07	1,79	93,87	100,0
5	3,39	0,87	3,66	0,86	3,32	87,92	100,0
6	1,81	1,39	2,19	2,08	2,69	89,85	100,0
7	5,50	1,91	0,26	2,98	3,98	85,37	100,0
8	5,35	1,73	5,83	2,49	7,64	76,96	100,0
9	7,62	2,66	6,17	3,19	4,70	75,66	100,0
10	14,98	4,44	4,71	4,99	16,64	54,25	100,0
Összesen	5,83	1,84	3,10	2,48	6,08	80,68	100,0

Megjegyzés: A deciliseket az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

10. táblázat Az egyes transzferjövedelmek kumulált eloszlása a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

Decilisek	Teljes népesség (N = 5202)						
	Háztartásfő keresete	Társ keresete	Egyéb háztartástag keresete	Tőke-jövedelmek	Vállalkozói jövedelmek	Transz-ferek	Összes jövedelem
1	1,95	7,62	15,88	23,08	10,51	2,32	6,75
2	6,48	19,83	31,12	45,50	22,07	8,12	15,84
3	14,13	32,83	43,19	59,89	36,12	16,04	25,93
4	25,15	43,86	52,51	68,95	47,13	26,32	36,57
5	39,98	54,33	61,20	78,46	51,42	30,74	48,51
6	53,23	66,70	70,69	83,54	57,02	40,34	60,16
7	66,56	75,11	80,18	88,23	74,14	51,07	71,42
8	78,42	84,39	88,81	92,24	83,14	71,33	81,97
9	90,77	92,49	94,24	96,66	94,74	84,44	91,92
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	Aktív korú népesség (N = 3221)						
1	3,33	8,60	14,22	21,36	10,63	1,74	8,39
2	10,10	19,13	28,63	44,37	20,55	9,64	19,04
3	18,92	31,09	43,19	57,08	35,37	15,52	30,17
4	29,63	41,27	52,49	69,15	43,78	27,13	40,54
5	40,75	55,48	63,90	78,72	52,23	35,39	52,21
6	54,69	66,25	71,72	83,79	65,98	41,92	63,09
7	66,19	75,45	82,65	88,08	72,20	62,25	73,47
8	77,17	84,24	91,34	92,42	82,27	71,07	82,75
9	89,84	93,79	95,15	96,31	94,64	87,88	92,51
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	Időskorú népesség (N = 968)						
1	3,83	16,54	12,87	30,78	13,42	0,78	6,20
2	10,31	32,44	20,68	44,70	30,66	1,44	14,38
3	18,86	45,81	31,48	62,04	51,92	1,44	23,90
4	28,81	54,33	40,07	62,04	56,35	8,97	33,47
5	39,86	61,23	55,84	69,09	61,07	13,52	43,73
6	51,50	69,07	60,16	74,59	65,02	14,99	54,50
7	62,60	79,74	67,17	80,36	72,07	25,27	65,41
8	73,39	85,93	76,23	84,87	80,17	59,57	75,51
9	86,54	93,40	88,77	92,48	95,49	80,24	87,78
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Megjegyzés: A deciliseket az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

11. táblázat Az transzferjövedelmek szerkezete a teljes, az aktív korú és az időskorú népesség deciliseiben (%)

Decilisek	Teljes népesség (N = 5202)						
	Háztartásfő keresete	Társ keresete	Egyéb háztartástag keresete	Tőke-jövedelmek	Vállalkozói jövedelmek	Transz-ferek	Összes jövedelem
1	10,62	17,97	25,57	13,43	4,11	0,81	72,50
2	16,12	18,83	16,04	8,53	2,96	1,33	63,80
3	22,75	16,72	10,60	4,56	3,00	1,51	59,14
4	29,72	12,88	7,43	2,61	2,13	1,78	56,54
5	34,84	10,65	6,03	2,38	0,72	0,67	55,29
6	28,04	11,33	5,93	1,15	0,85	1,30	48,60
7	26,50	7,24	5,57	1,00	2,44	1,37	44,12
8	19,77	6,69	4,25	0,71	1,08	2,17	34,68
9	18,14	5,15	2,36	0,69	1,22	1,24	28,80
10	9,12	3,21	1,68	0,35	0,37	0,99	15,73
Összesen	20,55	8,90	6,07	2,19	1,48	1,32	40,51
	Aktív korú népesség (N = 3221)						
1	10,27	21,15	20,35	14,59	3,97	0,78	71,10
2	13,50	16,72	13,32	10,15	2,39	2,27	58,35
3	14,52	15,68	11,12	4,63	2,95	1,40	50,29
4	16,23	12,29	6,53	4,05	1,54	2,54	43,18
5	14,23	14,49	6,77	2,71	1,31	1,52	41,05
6	16,75	10,31	4,36	1,35	2,00	1,13	35,91
7	11,72	7,47	5,16	0,97	0,77	2,99	29,08
8	10,07	6,42	3,70	0,88	1,12	1,17	23,36
9	9,95	5,97	1,39	0,67	1,17	1,90	21,06
10	5,18	2,52	1,15	0,42	0,33	0,89	10,50
Összesen	11,10	8,84	5,15	2,46	1,34	1,60	30,48
	Időskorú népesség (N = 968)						
1	47,00	40,23	1,20	2,72	3,08	0,06	94,30
2	59,79	29,03	0,55	0,92	2,97	0,04	93,30
3	68,21	21,13	0,65	1,00	3,17	0,00	94,16
4	78,92	13,39	0,52	0,00	0,66	0,40	93,87
5	76,45	9,47	0,83	0,35	0,61	0,21	87,92
6	78,34	10,45	0,22	0,27	0,50	0,07	89,85
7	70,15	13,35	0,34	0,26	0,83	0,43	85,37
8	66,45	7,55	0,42	0,20	0,93	1,41	76,96
9	65,43	7,37	0,47	0,27	1,43	0,68	75,66
10	48,29	4,69	0,31	0,19	0,30	0,47	54,25
Összesen	65,16	12,91	0,49	0,47	1,22	0,43	80,68

Megjegyzés: A deciliseket az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

12. táblázat A teljes egyenlőtlenség lebontása háztartástípusok szerint

Háztartástípus	Arány a népességben (%)	Átlag jövedelem (Ft)	100*MLD	N
Egyedülálló felnőtt	2,34	447 555	25,98	122
Gyermekeit egyedül nevelő szülő	2,80	274 649	26,03	145
Gyermektelen család, min. egy dolgozó	25,90	453 699	11,90	1346
Gyermektelen család, nincs dolgozó	4,82	346 418	12,11	250
Család gyermekkel, min. két dolgozó	26,34	337 177	10,66	1369
Család gyermekkel, max. egy dolgozó	18,49	327 004	19,10	961
Egyedülálló időskorú	5,43	289 947	4,32	283
Pár, időskorú háztartásfő	13,88	361 616	8,20	722
<i>Összesen</i>	<i>100,00</i>	<i>367 579</i>		<i>5199</i>

13. táblázat Relatív szegénységi mutatók a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

Szegénységi küszöb: az adott népesség mediánjának %-a	Szegénységi mutató	Teljes népesség	Nem idős korú népesség	Időskorú népesség
Medián 60%-a	Szegénységi ráta	12,97	14,89	5,35
Medián 50%-a	Szegénységi ráta	8,01	9,03	2,82
	Szegénységi rés-arány	27,57	27,42	18,37
	100*Gini	15,97	16,44	9,55
Medián 40%-a	Szegénységi ráta	4,80	4,81	1,25
Medián 30%-a	Szegénységi ráta	2,37	2,61	0,35
Szegénységi küszöb: a teljes népesség mediánjának %-a	Szegénységi mutató	Teljes népesség	Nem idős korú népesség	Időskorú népesség
Medián 60%-a	Szegénységi ráta	12,97	12,50	5,50
Medián 50%-a	Szegénységi ráta	8,01	7,60	2,90
	Szegénységi rés-arány	27,57	28,38	18,92
	100*Gini	15,97	16,60	9,60
Medián 40%-a	Szegénységi ráta	4,80	4,70	1,20
Medián 30%-a	Szegénységi ráta	2,37	2,40	0,40

14. táblázat Abszolút szegénységi mutatók a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

Szegénységi küszöb: az adott népesség mediánjának %-a	Szegénységi mutató	Teljes népesség	Nem idős korú népesség	Időskorú népesség
Medián 60%-a	Szegénységi ráta	34,60	38,60	14,30
Medián 50%-a	Szegénységi ráta	21,00	24,90	5,40
	Szegénységi rés-arány	26,47	26,68	20,81
	100*Gini	15,50	15,65	10,52
Medián 40%-a	Szegénységi ráta	11,20	13,30	2,50
Medián 30%-a	Szegénységi ráta	5,00	5,90	0,70
Szegénységi küszöb: a teljes népesség mediánjának %-a	Szegénységi mutató	Teljes népesség	Nem idős korú népesség	Időskorú népesség
Medián 60%-a	Szegénységi ráta	34,60	31,70	29,70
Medián 50%-a	Szegénységi ráta	21,00	20,00	13,20
	Szegénységi rés-arány	26,47	26,91	17,69
	100*Gini	15,50	15,67	10,02
Medián 40%-a	Szegénységi ráta	11,20	10,70	4,60
Medián 30%-a	Szegénységi ráta	5,00	4,80	1,50

15. táblázat Szegénységi ráta (medián 50%-a) a különböző háztartástípusokban (%)

	Szegénységi ráta	N
Egyedülálló felnőtt	12,30	122
Gyermekeit egyedül nevelő szülő	25,52	145
Gyermektelen család, min. egy dolgozó	2,38	1346
Gyermektelen család, nincs dolgozó	7,57	251
Család gyermekkel, min. két dolgozó	8,62	1369
Család gyermekkel, max. egy dolgozó	16,54	961
Egyedülálló időskorú	4,59	283
Pár, időskorú háztartásfő	3,46	722

16. táblázat Szegénységi ráta a különböző korcsoportokban (%)

	Szegénységi ráta	N
-17	14,24	1011
18-29	7,27	1031
30-39	8,56	654
40-49	9,05	751
50-59	5,79	726
60-69	2,02	495
70-	3,77	531

17. táblázat Szegénységi ráták jóléti támogatásokkal és azok nélkül (%)

Év	Küszöb (Ft)	Összes jövedelem	Családi pótlék nélkül	Munkanélküli segély nélkül	Nyugdíj nélkül	Segély nélkül
Szegénységi küszöb: átlag fele						
1991/92	55 910	12,5	18,1	14,7	28,1	13,2
1992/93	71 805	10,4	14,1	12,9	33,5	11,3
1993/94	82 600	11,8	16,5	15,3	36,8	12,6
1994/95	95 758	15,6	22,6	17,0	34,4	16,2
1995/96	106 919	18,0	22,7	19,8	36,4	18,4
1996/97	118 532	17,8	21,8	18,7	44,0	18,8
1997/98	137 080	12,8	15,9	14,3	37,3	14,1
Szegénységi küszöb: medián fele						
1991/92	49 000	10,2	13,7	11,9	25,1	10,8
1992/93	61 050	6,6	10,2	9,1	28,0	7,3
1993/94	69 823	7,3	11,6	9,7	30,8	8,0
1994/95	79 803	9,0	14,8	10,8	26,7	9,5
1995/96	92 350	12,7	18,0	14,3	29,9	13,3
1996/97	102 750	12,4	16,5	13,4	37,2	13,6
1997/98	120 567	9,1	12,4	10,8	32,9	10,3
Szegénységi küszöb: alsó kvintilis						
1991/92	66 502	20,0	27,1	22,3	40,6	20,9
1992/93	88 586	20,0	25,9	22,7	49,4	20,8
1993/94	97 840	20,0	24,6	22,4	49,6	20,8
1994/95	103 600	20,0	27,0	21,9	43,4	20,9
1995/96	112 800	20,0	25,6	22,1	43,1	20,4
1996/97	124 600	20,0	23,5	21,2	46,4	20,9
1997/98	160 544	20,0	24,1	22,1	45,6	21,5

Megjegyzés: A táblázatban szereplő értékeket az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján számoltuk ki.

18. táblázat Az egyes támogatások szegénységcsökkentő hatása: az adott támogatás nélkül kialakuló szegénységi ráta aránya a támogatás esetén meglévő szegénységi rátához képest (%)

Év	Családi pótlék	Munkanélküli segély	Nyugdíj	Segély
Szegénységi küszöb: átlag fele				
1991/92	145	118	225	106
1992/93	136	124	322	109
1993/94	140	130	312	107
1994/95	145	109	221	104
1995/96	126	110	202	102
1996/97	122	105	247	105
1997/98	124	112	290	110

(a 18. táblázat folytatása)

Év	Családi pótlék	Munkanélküli segély	Nyugdíj	Segély
Szegénységi küszöb: a medián fele				
1991/92	134	117	246	106
1992/93	155	138	424	111
1993/94	159	133	422	110
1994/95	164	120	297	106
1995/96	142	113	235	105
1996/97	133	108	299	110
1997/98	136	118	361	114
Szegénységi küszöb: alsó kvintilis				
1991/92	136	112	203	105
1992/93	130	114	247	104
1993/94	123	112	248	104
1994/95	135	110	217	105
1995/96	128	111	216	102
1996/97	117	106	231	104
1997/98	120	110	227	107

Megjegyzés: A táblázatban szereplő értékeket az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján számoltuk ki.

19. táblázat A gyermekek, az aktív korúak és az időskorúak aránya az egyes jövedelmi decilisekben (%)

Decilis	Gyermekek (-17)	Nem idős korúak (18-59)	Időskorúak (60-)	Összesen	N
1	33,3	59,2	7,5	100,0	519
2	26,2	59,0	14,8	100,0	522
3	24,4	55,5	20,2	100,0	521
4	20,2	55,2	24,6	100,0	520
5	17,0	53,9	29,1	100,0	519
6	16,2	58,2	25,6	100,0	519
7	17,7	60,7	21,7	100,0	521
8	15,2	67,1	17,7	100,0	520
9	11,5	73,4	15,1	100,0	522
10	13,1	77,0	9,8	100,0	518
N	1013	3220	968		5201

FERGE ZSUZSA

Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről

Az objektív tények és azok érzékelése gyakran eltérő képet adnak: sok társadalmi optikai csalódásról tudunk. Kevés vált ki azonban olyan heves vitákat, mint a nyugdíjasok helyzetének rendszerváltás utáni alakulása. Az egyik oldalon a statisztikák (gyakran leegyszerűsített) olvasata olyan következtetésekhez vezet, amelyek szerint a „nyugdíjasokkal majdnem minden rendben van”, „nem tartoznak a rendszerváltás nagyobb vesztesei közé” stb. Még az is előfordul, hogy őket teszik felelőssé a magas járulékokért, amelyek a keresőket károsítják, vagy a gyermekek rossz, gyakran tragikus helyzetéért. A Világbank egyik szakértője, a nyugdíj-magánosítás úttörője 1995-ben azt nyilatkozta: „A kelet-európaiaknak mondom, hogy nyugdíjpolitikájuk elszegényíti a gyermekeiket. *A nyugdíjasok igényei a dolgozó emberek gyermekeinek szájától veszik el a falatot.*” A másik oldalon azonban a nyugdíjasokkal végzett interjúk, kisebb felmérések sora azt mutatja, hogy az idősök jelentős része elemi megélhetési gondokkal küzd, táplálkozásuk romlik, az emelkedő gyógyszerárakat alig tudják fizetni, s jövőjüket nagyon borúlátóan ítélik meg.

Az utóbbi időben a TÁRKI egy, az idősök helyzetét vizsgáló, 1999-ben megjelent tanulmánya kavarta fel a kedélyeket (Medgyesi et al., 1999). E tanulmány két független (1992-re és 1998-ra vonatkozó) adatfelvétel alapján azt bizonyítja, hogy a nyugdíjasok átlagjövedelme nem sokkal marad el a teljes népességétől; hogy körükben kisebb arányú a szegénység, mint például a gyermekesek (többgyermekesek) körében; illetve hogy *relatív* helyzetük a rendszerváltás óta javult. A bírálatok egy része éppen azzal függ össze, hogy a nyugdíjasok másként élik meg a helyzetüket, mint amilyenek a statisztikák mutatják. Másrészt azonban arról van szó, hogy a statisztikák lényeges momentumokat nem tartalmaznak, s amit leírnak, az is sokféleképpen értelmezhető.

Az alábbiakban a rendelkezésünkre álló, többféle adatforrásból igyekszünk rekonstruálni a nyugdíjasok helyzetét és helyzetváltozását. Az esetek nagy részében egybecsengenek a különböző adatforrások megállapításai. Olykor azonban eltérő eredmények születnek például éppen arról, hogy volt-e a rendszerváltás után *relatív* javulás. Más esetekben a nyilatkozók stílusa lehet bántó. A fenti idézet például a gyerekek és öregek szembeállításával kifejezetten sérti a generációk közti viszonyt. Még nehezebb kérdés, hogy vajon elég-e az ítéletalkotáshoz, amit tudunk? A TÁRKI-tanulmány szigo-

rán a mért tényekre korlátozódik. Ezt a szigort enyhíthetné akár egy utalás a nem feltétlenül legszegényebb, de a léthatáron tengődő, csendben szűkülőködő nyugdíjasok sokaságára, vagy arra, hogy a nyugdíjasok és idősök szubjektív véleményét mennyire meghatározza társadalmi leértékelésük, s a jövőbe vetett bizalomnak, a javulás reményének hiánya. Az alábbiakban annyival könnyebb a dolgom, hogy nem egyetlen adatfelvételt ismertetek, hanem tallózok – és persze ez a kép sem teljes, legföljebb teljesebb. A főbb megállapítások – amelyeknek egy része jól ismert, s most csak újabb bizonyítást nyert – röviden a következők:

A nyugdíjasok száma a munkanélküliség fenyegetésének hatására rohamosan nőtt. Ezzel és a gazdaság válságával egyidejűleg a nyugdíjra kifizetett teljes összeg valamelyest, az egyes nyugdíjasok nyugdíjának összege jelentősen csökkent. Az átlagos nyugdíjak reálértéke a keresetknél nagyobb mértékben romlott.

Ugyanakkor a *nyugdíjak* színvonala rosszabbul alakult, mint a nyugdíjasok *családi jövedelmi* helyzete, azaz nem élnek annyival rosszabbul (átlagosan!), mint amilyen romlást a nyugdíjesítés indokolna. Időközben ugyanis a nyugdíjasok száma és összetétele, valamint családszerkezetük is átalakult. A nyugdíjasok helyzetromlásához az is hozzájárult, hogy a nyugdíj mellett továbbdolgozók kiszorultak a munkaerőpiacról.

A nyugdíjasok, illetve idősök helyzete – ami az 1950-es években tragikusan rossz volt – fokozatosan javult a nyugdíjjogosultságok kiterjesztésével és a helyettesítési arányok javulásával. Az aktív, illetve az inaktív háztartásfők családjában élő nyugdíjasok (és családtagok) közötti szakadékszerű különbség nagyjából a hetvenes évekre jelentősen leszűkült, majd a nyolcvanas évek elején-közepén stabilizálódott. Ehhez képest a rendszerváltás után valamennyire romlott (az általános átlagos romlás mellett) a nyugdíjas családokban élők relatív helyzete az aktívakhoz képest.

A nyugdíjasok, illetve idősök helyzetének megítélése *attól függ, hogy mihez viszonyítunk*. Más a kép, ha csak az aktívakkal vetjük egybe a nyugdíjasokat, és más, ha az összes 60 éven felülit hasonlítjuk a fiatalabbakhoz.¹ S egészen mások lesznek a következtetések, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugdíjasok kisebb családban élnek – azaz például az egyedül élő aktívak helyzetét mérjük az egyedül élő nyugdíjasokéhoz.

A nyugdíjasok között a szegények és nagyon szegények aránya kisebb, mint más csoportokban, mert a *nyugdíjminimum, bármilyen alacsony, még mindig többet jelent a többi szociális ellátásnál*. Nagyobb összeg, mint a segélyek, a családi pótlék, a jövedelem pótló támogatások összege vagy – a semmi. Emellett a segélyeknél biztonságosabb. Ugyanakkor nincs sok gazdag nyugdíjas.

Mínt hogy a nyugdíjasok jövedelmének van egy alsó, a semminél és a segélyeknél magasabb alsó határa, továbbá felülről erősen korlátozott a színvonala, a nyugdíjak sokkal kevésbé differenciáltak, mint a keresetek vagy

¹ A TÁRKI-tanulmány viszonylag kevés összehasonlítással dolgozik. „Az időskorú népesség jellemzőit vagy a teljes népességhez, vagy az aktív korú, vagyis a 18 és 60 év közötti népességhez hasonlítjuk a tanulmányban.” Mint bemutatjuk, ez az elnagyoltság statisztikailag hibátlan, de nem elég a szociológiai tisztánlátáshoz.

az összes jövedelmek. Ez hat a nyugdíjasok családi jövedelmeire is. Ezért érthető, hogy a nyugdíjasok csoportján belüli egyenlőtlenség – minden vizsgálat szerint – sokkal kisebb, mint más csoportokon belül.

A jövedelmi szinten túl az árrendszer is befolyásoló tényező. Az árstruktúra elsősorban az idősek, a betegek és a gyermekek rovására változott. Ez a jövedelemcsökkenésnél nagyobb mértékben veszélyezteteti bizonyos szükségletek (gyógyszer, háztartási energia) kielégítését.

S végül: bármilyen rossz egy helyzet, ha van remény a javulásra, sok minden elviselhető. A nyugdíjrendszer elbizonytalanításával és a generációk közötti rosszízű, idősellenes felhangú versengés politikai megerősítésével a nyugdíjasok egyre inkább úgy érzik, hogy útjuk lefelé vezet. Ezért közérzetük minden jel szerint rosszabb, mint amit az objektív tények indokolnak.

Amennyire lehet, igyekszünk ezeket az állításokat adatokkal alátámasztani.

1. A nyugdíjasok száma, a nyugdíjak

A nyugdíjasok száma részben az idősebb korosztály aránynövekedése miatt, s részben a munkanélküliség fenyegetésének hatására rohamosan nőtt. A nyugdíjba menekülés teljesen racionális stratégia volt, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a munkanélküli ellátórendszer sokkal nagyobb mértékben romlott, mint a nyugdíjrendszer. Az egész folyamat többféleképpen minősíthető. Az idősödésre elmondható: a huszadik század egyik nagy vívmánya, hogy az idősek élet éveket nyertek. A korai vagy rokkantnyugdíjazás megítélhető úgy, hogy a lehető leghumánusabb megoldása volt egy kegyetlen problémának. Egy másik nézőpontból mindennek a gazdasági vonzatait károsnak lehet tartani; az idősek aránynövekedését és a születések számának ettől egyébként teljesen független csökkenését egybevetve azt a kevésbé szerencsés fordulatot is használhatjuk, hogy „a társadalom öregedési rátájának alakulása riasztó méreteket öltött” (Medgyesi et al., 1999, az én kiemelésem). Az öregedést apokaliptikus veszélyeket rejtő folyamatként megjelenő attitűd valóban terjed a világban. Nálunk a helyzet rosszabbnak tűnik a nyugat-európainál. Ennek oka lehet a forrásokért folyó, éles verseny, és az is, hogy a kormány olyan harsányan preferálja a gyermekek fiatal (középosztálybeli) családokat, hogy ettől minden más csoport egy negatív diszkrimináció áldozatának érzi magát.

A nyugellátások számának 7 év alatt 22 százalékos növekedésével az erre szánt források csak látszólag tartottak lépést. Nominálisan az összes kifizetés négyszeresre nőtt, ám ez reálértéken több mint 20 százalékos csökkenést jelentett. A GDP-n belüli arány az első években, amikor a GDP erőteljesebben csökkent, mint a jobban védett nyugdíj, magasabb volt, most viszont csökken: 1997-ben alacsonyabb volt, mint 1990-ben. A jelenlegi nyugdíj-emelési szabályok mellett további csökkenés valószínűsíthető.

1. táblázat Nyugellátások száma és összértéke

	Nyugellátások száma		Nyugdíjra és hasonló ellátásokra kifizetett összeg, folyó áron		Nyugdíjra és hasonló ellátásokra kifizetett összeg, reálértéken		GDP-n belüli arány
	Ezer fő	1990 = 100	Mrd Ft	1990 = 100	Mrd Ft	1990 = 100	
1990	2,556	100	202,1	100	202	100	9,7
1995	3,027	118	582,2	288	186	92	10,4
1996	3,082	121	669,8	331	173	86	9,7
1997	3,123	122	804,8	398	176	87	9,4

Forrás: KSH Évkönyv, 1997, több helyről.

Ezek után természetes, hogy az átlagos nyugellátások reálértéke is csökkent. Az azonban kevésbé magától értődő, hogy az átlagos nyugdíj miért csökkent az átlagkereseteknél jóval nagyobb mértékben. Ezt főként a nyugdíjszámítási szabályok változása, a „lopakodó nyugdíjreform” magyarázza, amely miatt az újonnan megállapított nyugdíjak rendre alacsonyabbak lettek, mint a már fizetettek. Az is valószínű – bár erről konkrét adat nem áll rendelkezésünkre –, hogy a nyugdíjba menekülők között, s főleg a rokkantnyugdíjasok között relatíve sokan voltak a valóban bizonytalan helyzetű, rosszabbul képzett, rosszabbul is fizetett munkavállalók. Az mindenestre tény, amit a 2. táblázat mutat, hogy a GDP kevésbé csökkent, és hamarabb tért magához, mint bármilyen jövedelemmutató. S az is világos, hogy a nyugdíjak reálértéke rosszabbul alakult, mint a többi jövedelem-mutatóé.²

2. táblázat Reáljövedelmek, reálnyugdíj (1989 = 100)

	GDP volumen-index	Az egy főre jutó reáljövedelem	Az egy keresőre jutó reálbér	Az egy nyugdíjasra számított ellátás reálértéke
1989	100	100	100	100
1990	97	98	96	97
1991	85	97	90	90
1992	82	93	89	86
1993	82	89	86	83
1994	84	91	92	84
1995	86	86	80	76
1996	87	86	76	69
1997	91	87	80	69

Forrás: KSH Évkönyv, 1997.

² Ezek az adatok nem egyeznek a TÁRKI-tanulmány megállapításaival, amelyek szerint „A nyugdíj reálértéke az utóbbi években csökkent, de csökkenése korántsem volt olyan, mint amennyi a gazdaság teljesítménycsökkenéséből automatikusan következett volna. 1986 óta az átlagnyugdíj reálértéke 16–17 százalékkal esett vissza.” Mindkét adat kérdéses. A GDP-hez viszonyítást a 2. táblázat mutatja. Az átlagnyugdíj reálértéke 1996-os áron számolva 1987 és 1997 között a KSH szerint 32,5 százalékkal csökkent (1998b, 108. o.). A TÁRKI-adat talán akkor valószínűsíthető, ha nem az összes, hanem csak a már 1987-ben is fizetett nyugdíjakat tekintjük – ez azonban további magyarázatot igényelne.

2. A társadalmi szerkezet átalakulása a gazdasági aktivitás változása nyomán

Az 1962 óta nagyjából ötvenként ismétlődő, nagy statisztikai jövedelemvizsgálatok adnak némi fogódzót három évtized tektonikus változásainak nyomonkövetésére.³ A 3. táblázat nem meglepő, mégis megrendítő trendet ír le. A hatvanas-hetvenes években minden negyedik-ötödik háztartásban nyugdíjas vagy inaktív volt a háztartásfő, a nyolcvanas években minden harmadikban volt ez a helyzet. Az ilyen háztartások aránya a rendszerváltásig folyamatosan, azóta robbanásszerűen nőtt. 1995-ben a háztartások több mint felében (54 százalékában) nem volt aktív háztartásfő. Közülük 6 százalékban volt munkanélküli a háztartásfő, s 44 százalékban nyugdíjas. A háztartásban élő személyek arányában még nagyobb volt a változás. A rendszerváltásig legfeljebb a népesség 25 százaléka élt olyan háztartásban, amelynek feje nyugdíjas vagy inaktív volt, s ez az arány 1995-ben 40 százalék fölé emelkedett.

3. táblázat A háztartások és a népesség megoszlása aszerint, hogy a háztartás feje gazdaságilag aktív vagy nyugdíjas, inaktív, eltartott (1962–1995)

Gazdaságilag aktív-e a háztartásfő:	1962	1967	1972	1977	1987	1995
<i>A háztartások számának megoszlása, %</i>						
Aktív	83	79	74	66	63	46
Nyugdíjas, inaktív	17	21	26	34	37	54
Együtt	100	100	100	100	100	100
<i>Ebből:</i>						
Munkanélküli	–	–	–	–	–	6
Nyugdíjas	–	–	–	–	–	44
<i>A személyek (népesség) számának megoszlása, %</i>						
Aktív	89	86	82	77	75	57
Nyugdíjas, inaktív	11	14	18	23	25	43
Együtt	100	100	100	100	100	100
<i>Ebből:</i>						
Munkanélküli	–	–	–	–	–	8
Nyugdíjas	–	–	–	–	–	32

A családok szétválásával és a gyermekek számának csökkenésével mind az aktívák, mind az inaktívák családnagysága csökkent. Ez a változás a nyolcvanas évek végéig a nyugdíjasoknál sokkal erőteljesebb volt. A rendszerváltás után új fordulat következett. Az átlagos családnagyság tovább csökkent, de csak az aktívaknál. Az inaktív családok a korábbinál nagyobbak lettek.

³ A harminc év során a társadalmi befolyásoló feltételektől eltekintve is sok definíciós és módszertani változás jött létre. Ezért ilyen hosszú időtávra csak egészen elemi adatokat merek egybevetni.

Ennek az a fő oka, hogy e csoporton belül a korábbi alig 1–3 százalékról közel 20 százalékra nőtt azon háztartások aránya, amelyekben a háztartásfő inaktív, főleg munkanélküli, s a munkanélküliek családjai még az aktívaknál is nagyobbak. *De a nyugdíjasok családjában is valamivel többen élnek, mint korábban.* A jelenség érthető: sok a fiatal nyugdíjas, a korábbinál többüknek van még eltartott gyereke vagy házastársa. Valószínűsíthető az is, hogy a városban munkanélkülivé váltak egy része hazatért a faluba az idős szülőkhöz. Csupán azért érdemes mindezt hangsúlyozni, mert e változás minden összehasonlítást befolyásol.

4. táblázat Az egy háztartásban élők átlagos száma, fő (1962–1995)

Gazdaságilag aktív-e a háztartásfő:	1962	1967	1972	1977	1987	1995
<i>Az átlagos háztartásnagyság, fő</i>						
Aktív	3,40	3,38	3,46	3,37	3,34	3,21
Nyugdíjas, inaktív	2,06	2,03	2,08	1,95	1,86	2,10
Együtt	3,18	3,09	3,10	2,89	2,79	2,61
<i>Ebből:</i>						
Munkanélküli	–	–	–	–	–	3,22
Nyugdíjas	–	–	–	–	–	1,89

A nyugdíjasok jövedelmi helyzetének (és a társadalmi szerkezet átalakulásának) vizsgálatánál azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nyugdíj mellett milyen más jövedelmek léteznek. Valószínű, hogy az inaktívak egy része talál munkát a feketegazdaságban, és a nyugdíj (vagy munkanélküli segély) mellett valamennyit keres. A korábban biztos kiegészítést jelentő munkavállalás azonban a töredékére csökkent: a rendszerváltás előtti közel 500 ezerről alig több mint 100 ezerre. Az nem biztos (mint a TÁRKI-jelentés sugallja), hogy ez szabad döntés volt. Valószínűbb, hogy sokkal inkább kényszerrel volt szó, amely a gyengébb vagy védtelenebb időseket jobban sújtotta. Így nagyon is hihető az a megállapítás (ugyancsak a TÁRKI-jelentésből), hogy a magasabb keresetű és magasabb végzettségű dolgozók „halmozzák” a jövedelmeket. A szegényebb nyugdíjasoknak nagyon kicsi az esélyük a szabályos munkaerőpiacon.

5. táblázat A nyugdíj mellett foglalkoztatottak száma

	Foglalkoztatott nyugdíjas, ezer fő
1987	479
1989	441
1990	432
1992	292
1994	181
1996	129
1998	112

Forrás: KSH Évkönyv, 1997, 71. o.

3. A jövedelmi trendek és társadalmi csoportok közötti különbségek

A Központi Statisztikai Hivatal az 1968-ra vonatkozó adatok alapján még a nyugdíjasok különösen rossz helyzetéről írt. Az 1987-ről szóló elemzés szerint az aktív és inaktív rétegek jövedelmi helyzetében „a hetvenes évek elejétől egy kiegyenlítődési folyamat volt megfigyelhető, az inaktív háztartások átlagos jövedelme – jórészt a réteg folyamatos cserélődése miatt – egyre közeledett az aktívakéhoz. Úgy tűnik, ez a folyamat a nyolcvanas évek közepén megállt” (KSH 1990, 14. o.).

A visszatekintő adatok igazolják ezt az állítást. A nyugdíjas háztartásfők családjában élők, és azok is, akik kereső nélküli háztartásban éltek, 1987-ig egyaránt közeledtek a keresős családokhoz. A rés – a használt adattól függően – 25–30 százalékról 10–15 százalékra szűkült. (Ezért nem egészen érthető az TÁRKI-tanulmányban található állítás, mely szerint „A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység rendszerváltás utáni alakulásával foglalkozó kutatások már korábban rámutattak arra, hogy – a hetvenes-nyolcvanas években tapasztaltakkal ellentétben – a kilencvenes évek elején már nem jelent az idős, nyugdíjas lét egyben szegénységet is” [Medgyesi et al., 11. old.]. Ez a helyzet inkább az ötvenes-hatvanas évekre volt jellemző.)

6. táblázat Az egy főre jutó havi jövedelem, Ft-ban, az aktív és inaktív háztartásoknál (1962–1995)

	1962	1967	1972	1977	1987	1995
<i>A háztartásfő</i>						
1. Aktív kereső	839	1174	1645	2391	5360	19 540
2. Nyugdíjas (1962–87 között egyéb inaktív is)	689	921	1312	2132	4965	17 652
3. 2/1, nyugdíjas az aktívak százalékában	82	78	80	89	93	90
<i>A háztartásban</i>						
4. Nincs kereső, csak nyugdíjas és eltartott	609	813	1083	1876	4634	–
5. 3/1, kereső nélküli ht az aktívak százalékában*	73	70	66	78	86	–

* Az 1967–1987 közötti időszakra van adat a kereső és kereső nélküli háztartásokra. A kereső háztartásfővel és a keresővel rendelkező háztartások adata szinte azonos, ezért a kereső nélküli háztartások adatát lehet az 1. sorhoz (aktív kereső háztartásfők) viszonyítani. 1995-re sajnos nincs összehasonlítható KSH-adat arról, hogy milyen volt a kereső nélküli háztartások jövedelme.

A hosszú idősorokban mindig sok a (részben technikai alapú) bizonytalanság. A probléma az, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő időszak összehasonlítása is vitatott. Az idősök vagy nyugdíjasok relatív helyzetjavulásáról akkor beszélhetnénk, ha sokféle mutató egybehangzóan igazolná, hogy nem távolodtak a fiatalabbaktól és aktívaktól. Erről azonban nincs szó. Igaz, ha az idősök (59 éven felüliek) rendszerváltás előtti vagy azt közvetlenül követő helyzetét a *fiatalabbak összességével* vetjük egybe, akkor többféle relatív javulás mutatható ki, hiszen a mintegy másfél milliós munkahelyvesztés jó része a fiatalabbakat érintette. Az is igaz, hogy a családi ellátások reálérték-vesztesége nagyobb volt, mint a nyugdíjaké.

Más a kép azonban, ha jobban körülhatárolható csoportokat vetünk egybe. A rendelkezésünkre álló adatok nem túl sok mindent tesznek lehetővé. A 7. táblázat azt mutatja, hogy a nyugdíjas háztartásfős családokban élőknel mind az egy főre, mind az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem nominális értéke valamivel kevésbé nőtt, mint az aktív kereső háztartásfős háztartásoké, ám jobban, mint az összes háztartásé – akik között tehát a munkanélküliek, jövedelemnélküliek, sokgyerekesek is ott vannak. (Nominálértéken számolva az egy főre jutó jövedelmek az össznépelességnél 3,4-szeresre, a nyugdíjasoknál 3,6-szorosra, a keresőknél 3,7-szeresre nőttek, s a munkanélkülieknél volt sokkal rosszabb az arány. Az egy fogyasztási egységre számított adatok tendenciája hasonló.) Ennyiben valóban lehet relatív helyzetjavulásról beszélni. Sőt, a rendszerváltás valóságos pozitívumának tekinthetjük, hogy az idősök nem lehetetlenültek el teljesen.

A 3,5-szörös szorzók természetesen csak a névleges értékekre vonatkoz-

nak. Az árak ebben az időben ennél jóval nagyobb mértékben nőttek, azaz minden csoport életszínvonala jelentősen csökkent. Egyébként a változások értelmezésénél azt is figyelembe kellene venni, hogy a különböző fogyasztási javak árai nem egyformán emelkedtek. 1989 és 1997 között a fogyasztói árindex közel hatszorosra, de ezen belül a háztartási energiaárak 11,5-szörösre, a gyógyszerárak pedig 17,4-szeresre emelkedtek. A kisjövedelműeket mindkét emelkedés, az időseket, betegeket és gyerekeseket a gyógyszeráremelés különösen súlyosan érintette.

7. táblázat Az egy főre és fogyasztási egységre jutó havi jövedelmek összehasonlítása (1995–1987)

Háztartásfő	1987 Havi jövedelem, Ft	1995	1995/1987 szorzó
<i>Az egy főre jutó havi jövedelem</i>			
Összes háztartás:	5262	17 978	3,42
ebből: ahol a háztartásfő			
aktív kereső	5360	19 540	3,65
nyugdíjas (1987-ben más inaktív is)	4965	17 652	3,56
<i>Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem</i>			
Összes háztartás:	5633	22 773	4,04
ebből: ahol a háztartásfő			
aktív kereső	5756	24 725	4,30
nyugdíjas (1987-ben más inaktív is)	5267	21 907	4,16

Az eddigiek alapján úgy tűnik, a keresők és nyugdíjasok háztartásai közötti különbség nem indokolja a nyugdíjasok rossz közérzetét. A további adatok azonban szerintünk *meggyőző objektív magyarázattal* szolgálnak. A 8. táblázat a fogyasztási egységre számított jövedelmeket a háztartásban élők száma szerint mutatja be az aktívak, a nyugdíjasok és a munkanélküliek háztartásaiban. A csoportok egészére vonatkozó átlagok ugyanazok, mint eddig. A nyugdíjasok háztartásaiban 11, a munkanélküliekében 40 százalékkal alacsonyabbak a jövedelmek, mint az aktívknál.

8. táblázat Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem, Ft-ban, 1995; aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás taglétszáma szerint

Ht taglétszáma	Összes háztartás	Aktív kereső	Ebből nyugdíjas	Ebből munkanélküli
Egyedül élő	25 250	36 333	22 000	17 750
2 tagú	25 417	30 667	23 500	17 000
3 tagú	23 750	26 000	22 000	16 167
4 tagú	21 667	23 000	19 667	14 917
5 tagú	19 667	21 333	17 667	12 917
6+	15 917	17 750	14 000	10 250
Összesen	22 750	24 750	21 917	14 833

Ezután lép be a statisztikai paradoxon. A három csoport összetétele radikálisan különbözik. Pontosabban a munkanélküliek körében valamivel több a nagy háztartás, mint az aktívknál, de jelentős különbség nincs. Ezzel szemben *a nyugdíjasok több mint 60 százaléka egyedül vagy másodmagával él*, míg másutt ez az arány 15 százalék körüli. (A táblázat első 3 oszlopa.) Meglepő ennek a strukturális eltérésnek a jövedelemkülönbségekre gyakorolt következménye. Az összes nyugdíjas háztartásnál az átlagos 11 százalékos különbség *minden családnagyságcsoportban ennél rendre alacsonyabb, a két legnagyobb csoportnál, az egyedül élőkénél és a kétfős háztartásokban 24–27 százalékos*. A nyugdíjasokon belül tehát nem a kis családok élnek a legrosszabbul; mint mindenütt, ezúttal is a nagyobb háztartások vannak hátrányban (annak ellenére, hogy fogyasztási egységre számított jövedelmeket mutatunk be). *De az egyedülálló nyugdíjas vagy a nyugdíjas házaspár sokkal rosszabb helyzetben van, mint aktív megfelelője.*

9. táblázat A jövedelemarányok és a személyek számának megoszlása aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás taglétszáma szerint

Ht taglétszáma	Aktív kereső háztartásfők	Nyugdíjas háztartásfők	Munkanélküli háztartásfők	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelemarányok nyugdíjas htfős az aktívak jöv. százalékában	munkanélküli htfős az aktívak jöv. százalékában
	háztartásaiban élők százalékos megoszlása				
Egyedülélő	4	22	5	61	49
2 tagú	11	40	9	77	55
3 tagú	23	19	23	85	62
4 tagú	39	10	35	86	65
5 tagú	15	5	17	83	61
6+	8	4	11	79	58
Összesen	100	100	100	89	60

Ugyanez a helyzet az eltartottak esetében. Az eltartottak számának növekedésével minden aktivitási csoportban meredeken zuhannak az egy fogyasztási egységre számított jövedelmek – három és több eltartott esetén alig több mint felét teszik ki azok jövedelmének, ahol nincs eltartott (10. táblázat). Ám a legmagasabb jövedelmű eltartott nélküli nyugdíjasok háztartásaiban él az összes személy több mint 80 százaléka – míg a többi csoportban ez 20–25 százalék. Ezért *minden nyugdíjas csoportban (azaz ahol 1–2, esetleg több eltartott van) 25 százalékkal alacsonyabb a jövedelem, mint az aktívknál (holott összesen csak 11 százalék)*.

10. táblázat Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem, Ft-ban, 1995; aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás 20 éven aluli eltartottainak száma szerint

20 éven aluli eltartottak száma	Összes háztartás	Aktív kereső	Ebből	
			nyugdíjas	munkanélküli
Nincs	25 583	31 167	22 833	18 833
1	21 917	23 833	18 167	15 167
2	20 417	21 750	15 917	13 750
3+	15 667	17 833	13 250	10 250
<i>Összesen</i>	22 750	24 750	21 917	14 833

11. táblázat Jövedelemarányok és a személyek számának megoszlása aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás 20 éven aluli eltartottainak száma szerint

Ht taglétszáma	Aktív kereső háztartásfők	Nyugdíjas háztartásfők	Munkanélküli háztartásfők	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelemarányok	
				nyugdíjas htfős az aktívák jöv. százalékában	munkanélküli htfős az aktívák jöv. százalékában
				Hányszorosa a felső jövedelemtizedben mért átlagos jövedelem az alsó tizedbelinek?	
	háztartásaiban élők százalékos megoszlása				
Nincs	26	83	21	73	60
1	30	9	29	76	64
2	33	5	30	73	63
3+	11	3	20	74	57
<i>Összesen</i>	100	100	100	89	60

Ugyanilyen furcsa a helyzet életkori csoportok szerint. A nyugdíjas háztartásfők tipikusan 50 év fölöttiek, a keresők 30 és 50 év közöttiek. Mindkét csoportban a korral párhuzamosan emelkedik a jövedelem a 60 év alattiaknál, ám a nyugdíjasoknál sokkal kevésbé, mint az aktívaknál. Ezért minden életkorcsoportnál nagyobb a különbség a nyugdíjasok rovására, mint a csoport egészénél.

E látszólagos statisztikai képtelenségek nem számítási hibából adódnak. Csak, mint mondtuk, a számok furcsa viselkedéséről van szó. Nem is állítjuk, hogy csak így lehet a nyugdíjasokat másokkal összehasonlítani. Ám a valóság mégis az, hogy a tipikus nyugdíjasháztartás kicsi. És azt látja – nem „szubjektíve érzékeli”, hanem objektíve látja –, hogy sokkal rosszabbul él, mint a hasonló nagyságú-szerkezetű aktív családok. Úgy véljük tehát, hogy nem „optikai csalódásról” van szó, amikor a nyugdíjasok rossznak ítélik a helyzetüket, hanem arról, hogy – mint oly gyakran – a statisztikai átlagok túl sokat fednek el a valóságból.

4. Egyenlőtlenség és szegénység

A nyugdíjak eloszlásának ismeretében nem meglepő, hogy a nyugdíjas-háztartások körében sokkal kisebbek az egyenlőtlenségek, mint szinte bármilyen más társadalmi, gazdasági vagy demográfiai ismérvvvel meghatározott csoporton belül. A nyugdíjak eloszlása a keresetekénél sokkal összeszorítottabb. (1998-ban – becslhetően – a nyugdíjak alsó 1 százaléka és a felső 99-edik százalék között alig ötszörös különbség volt a minimálnyugdíj és a plafonok miatt. A kereseteknél ez az olló inkább 15–20-szoros.) Az 1995. évi statisztikai jövedelemfelvétel szerint a felső és alsó jövedelemtized közötti különbség a nyugdíjasoknál kb. 4-szeres, a többi csoportnál 6–8-szoros.

12. táblázat A felső és alsó jövedelemtizedben mért jövedelmek közötti szorzó 1995-ben, az egy főre jutó nettó jövedelmek alapján képzett tizedekben

	Hányszorosa a felső jövedelemtizedben mért átlagos jövedelem az alsó tizedbelinek?
Aktív háztartásfők:	
szellemi dolgozók	7,7
fizikai dolgozók	6,6
Összes aktív háztartásfők	7,8
Inaktív háztartásfők:	
nyugdíjas	4,4
munkanélküli	6,6
egyéb inaktív és eltartott	8,4
Összes inaktív háztartásfők	6,3
Összes háztartás	7,5

Forrás: KSH, 1995. évi jövedelemfelmérés.

Számos más statisztikai adatfelvétel ismeretében (amelyek közül 1995-ben egy SOCO-kutatásban [Ferge et al., 1995] öt kelet-közép-európai országról gyűjtöttünk adatokat) biztosnak látszik, hogy az idősek, pontosabban a nyugdíjasok között kisebb a súlyos szegénységben élők aránya, mint az össznépszerűségben. A SOCO-vizsgálat például megállapította: „A nem aktívakon belül a nyugdíjasok aránya egyik országban sem oka a végletes szegénységnek. A nyugdíjak reálértéke (amely eredetileg sem volt túl magas) Németország kivételével (ahol a korábbi nyugatnémet szintre emelkedett) minden országban csökkent ugyan, s így négy országban kétségkívül nehéz a nyugdíjasok megélhetése. Mégis rendszeres, biztos jövedelmük van, amelynek van egy legalsó szintje – a minimális nyugdíj. Ezért a nyugdíjasok a legalsó és legfelső jövedelmi kvintilisben többnyire erősen alulreprezentáltak, a második, harmadik és kisebb mértékben a negyedik jövedelmi kvintilisben koncentrálnak. Röviden szólva, a nyugdíjasok a jövedelemeloszlás közepén találhatók.”

Hasonló következtetésekre jutott a KSH által végzett minden vizsgálat. A TÁRKI-kutatás valamennyi megállapítása egybecseng mindezzel. A nyug-

díjasokra annyira nem jellemző a súlyos szegénység, hogy a KSH 1998-ban kiadott, igen lelkiismeretes szegénységtanulmánya (KSH 1998a) szinte nem is említi a nyugdíjaskérdést. A 13. táblázatot a TÁRKI tanulmányából vettük át (kisebb egyszerűsítésekkel vagy magyarázó kiegészítésekkel). A táblázatból egyértelmű, hogy minden szegénységi és minden egyenlőtlenségi mutató kisebb az időseknél, mint a többiekénél.

Az idősek előnyét mutató különbségek igen jelentősek – *egyetlen szegénységmutató kivételével*. A medián 60 százaléka alatt élők aránya csaknem azonos az időseknél, mint a többiekénél. A medián 60 százaléka ekkor (azaz a számok alapján ítélve 1998-ban) 16 100 Ft volt. A KSH által számított létminimum 1997-ben az egyedül élő nyugdíjasoknál egy főre számítva 21 338, két főnél 18 374 Ft volt (KSH 1998b: 9). A nem nyugdíjasok létminimumai ehhez elég közel vannak, mert az aktívak minimális szükségletei (pl. közlekedés) ennél nagyobbak, a többgyerekeseknél viszont az összeg (a nagyobb család miatti megtakarítások okán) valamivel alacsonyabb. Ha ezeket a küszöböket az 1998. évi árindexnek megfelelően emeljük, akkor az átlagos létminimum 1998-ban körülbelül 23 000 Ft lehetett. A 16 000 Ft ennek mintegy 70 százaléka.

13. táblázat A teljes, nem idős és idős (60 éven felüli) népesség szegénységi és egyenlőtlenségi mutatói, a fogyasztási egységre számított jövedelem alapján, 1998

	Küszöbérték Ft (medián: évi 322 ezer Ft)	Teljes népesség	Nem idős korú népesség	Időskorú népesség	Időskorúak aránya a nem idős népesség arányának százalékában
<i>Szegénység-mutatók (meghatározott szegénységi küszöb alatt élők aránya)</i>					
Medián 60%	16 145	35	32	30	94
Medián 50%	13 460	21	20	13	66
Medián 40%	10 760	11	11	5	43
Medián 30%	8 070	5	5	2	31
<i>Egyenlőtlenségi mutatók</i>					
Szegénységi rés-arány	–	16	16	10	64
Felső-alsó jöv. tized közti szorzó	–	6,6	7,1	3,8	53
100*Gini	–	26	27	18	66

Forrás: Medgyesi et al., 1999, 14. táblázat második része, kiegészítve.

Más szavakkal: Magyarországon az átlagos jövedelmek olyan alacsonyak (az árakhoz képest), hogy a nyugati országokban még viszonylag elviselhető szintet jelentő szegénységi küszöb, a medián 60 százaléka, nálunk már jóval a létminimum alatt van. Az ez alatt lévők valóban súlyos szegénységben élnek.

A következtetés eléggé kézenfekvő. *Mind az idősek, mind a nem idősek mintegy egyharmada a létminimum, azaz „a folyamatos életvitelt igen sze-*

rény szinten biztosító összeg” alatt él, tehát kisebb-nagyobb mértékben szűkölködik. A nyugdíjminimum intézményének, az alacsony nyugdíjak átlagosnál valamivel nagyobb emeléseinél, s egyáltalán, a nyugdíjrendszernek köszönhetően a nyugdíjasok jelentős része nem marad nagyon sokkal a küszöb alatt. Közöttük különösen rossz helyzetben az egyedülálló idős nők vannak, kivált azok, akiknek nincs saját jogú nyugdíjuk; a nagyon idősök vagy nagyon betegek és a rokkantnyugdíjasok egy része. Az ő helyzetük hasonló a kis- vagy sokgyerekesekéhez, vagy a munkanélküliekéhez, akik között a nagyon szegények aránya az átlagosnál jóval nagyobb. De náluk többen vannak a léthatár közelében: a nyugdíjasok legalább egyharmada azon a határon van, hogy bármilyen, akár kisebb váratlan esemény – betegség vagy nagyobb számla – ellehetetleníti a helyzetüket. Annyi igaz, hogy eddig kisebb arányban lehetetlenültek el, mint a stabil jövedelmet nélkülöző vagy más ok miatt veszélyeztetettebb csoportok.

5. Szubjektív szegénység

Eddig azt igyekeztünk igazolni, hogy van objektív alapja annak, hogy az idősek, illetve a nyugdíjasok nem elégedettek a helyzetükkel. A szubjektív vélekedések mégis talán markánsabbak, mint a tények. Több éven át különböző adatfelvételek keretében feltettük azt a kérdést, hogy a kérdezettek mennyire tekintik magukat szegénynek. Minden esetben azt tapasztaltuk, hogy a nyugdíjasok között relatíve sokan tekintik magukat „mindig” szegénynek. A 14. táblázat szerint a magukat mindig szegénynek vallók aránya a munkanélküliek, eltartottak és sokgyerekesek után a nyugdíjasoknál a legnagyobb – majdnem kétszer olyan magas, mint a hasonló jövedelmű segédmunkások csoportjában.

14. táblázat A magukat szubjektíve szegénynek tekintők aránya egyes népességcsoportokban

	Teljesen szegények aránya az adott csoportban, százalék		Fogyasztási egységre számított havi jövedelem az adott csoportban, Ft	
	1996	1997	1996	1997
Aktív	6	6	34 336	37 256
Ebből: segédmunkás	14	13	22 160	23 546
három- és többgyermekes	–	28	–	–
Nyugdíjas	26	25	22 998	23 575
Más inaktív (pl. gyes)	24	13	21 522	16 751
Munkanélküli	30	44	16 520	18 461
Eltartott	41	38	18 213	22 832
Együtt	17	16	27 855	29 753
N (megfigyelt háztartások száma)	1561	1165		

Forrás: Az MHP-n belül a T 018535 sz. OTKA-kutatás.

Más, kicsit kevésbé válaszprovokáló kérdés az, hogy hová helyezik magukat a megkérdezettek a jövedelmek eloszlását ábrázoló létrán. E kérdésnél visszatérő tapasztalat az, hogy a múltira és jövőre vonatkozóan kisebb az eltérés az aktívak és a nyugdíjasok között, mint a jövőre nézve. Egy 1995-ös vizsgálat ilyen jellegű adatát mutatja a 15. táblázat.

15. táblázat *A háztartások önelhelyezése a múltira, a jelenre és a jövőre vonatkozó jövedelmi létrán, attól függően, hogy a háztartásfő nyugdíjas volt-e vagy sem, 1995 eleje*

Háztartásfő gazdasági aktivitása	Hová helyezi magát (1–7 fok között)		
	3 évvel ezelőtt	jelenleg átlagos osztályzat	3 év múlva
Összesen	3.6	2.9	2.3
Nyugdíjas	3.5	2.8	2.0
Nem nyugdíjas	3.7	3.0	2.5
	Nyugdíjasok átlagos osztályzata a nem nyugdíjasok százalékában		
	96	93	82

Forrás: SOCO-vizsgálat a 4. fejezetből.

Egy 1998. évi vizsgálat ennél általánosabban tette föl a kérdést, azt vizsgálva, hogy a kérdezettek mennyire néznek reménykedve az ország jövője elé. A korral fokozatosan, 50 év fölött ugrásszerűen csökken az optimisták aránya:

16. táblázat *Az ország jövője elé reménykedve nézők aránya korcsoportonként, 1998 szeptemberében, százalék*

Korcsoport	Reménykedők aránya, százalék
18–29	60
30–39	58
40–49	52
50–59	38
60–69	38

Forrás: Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet felmérése 1998. szeptember 25. és 28. között, Népszava, 1998. okt. 31.

Az idősök rossz közérzetének vagy pesszimizmusának mindazokon túl, amit eddig is elmondottunk, az is magyarázata lehet, hogy a nyugdíjasok nem bíznak a jövőben. Az nyilván életkortól is függ, hogy az ember milyen jövőt vár, hiszen bizonyos kor fölött hanyatlak az ember egészsége, kevesebb lehetőség áll már előtte. Úgy tűnik azonban, hogy az egzisztenciális biztonság mindezekén túl meghatározó. Az öt országra vonatkozó 1995. évi vizsgálat szerint a csehek, lengyelek és szlovákok a magyarokhoz hasonló, vagy annál is markánsabb trendet írtak le. Mind a keresőknel, mind a nyugdíjasoknál a múlttól a jövő felé haladva lefelé lejtettek az önelhelyezések, de a nyugdí-

jasok értékelése meredekebben esett az aktívakénál, ami azt jelenti, hogy a jövőtől sokkal kevesebbet vártak. Az egyetlen kivétel az egykori Kelet-Németország volt, ahol az új nyugdíjemelések és a német nyugdíjrendszerbe vetett bizalom miatt a nyugdíjasok nem vártak a jövőtől romlást. Egy ilyen információ azonban csak jelzés. Mégis azt hisszük, hogy az egzisztenciális bizonytalanság, a holnaptól való félelem meghatározza a közérzetet. S ha a nyugdíjasok borúsán látják a jövőt, ebben egzisztenciális félelem, emögött pedig olyan társadalmi ítélet van, amely általában leértékeli az időseket. Az idősök megbecsülésének hiánya viszont általában rontja egy társadalom minőségét.

Az idősödés kihívása óriási. A nyugdíjak folyósítása és az idősök személyes szolgáltatásokkal való ellátása is drága – és ez az időben, akár hosszú távon is, tovább nőhet. A családok teherbíró képessége véges. Kérdés, hogy lesz-e olyan erős a generációk közti (íratlan) szolidaritás, és a ma még fiatalabbak racionális előrelátó képessége, hogy a források megosztásánál az öregedés terheit ne csak az öregekre hárítsák.

FORRÁSOK

- Ferge Zs. et al. *Societies in transition* (1995): *International report on the Social Consequences of the Transition*. A survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert. Vienna: Institute for Human Studies
- Központi Statisztikai Hivatal (1967): *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. A társadalmi rétegződés (1963. évi) vizsgálatának adatai alapján. KSH Időszaki közlemények 1967/4.
- Központi Statisztikai Hivatal (1969): *Jövedelmi színvonal, jövedelmi különbségek*. (16 000 háztartásra kiterjedő 1968. márciusi felmérés előzetes adatai) Budapest
- Központi Statisztikai Hivatal (1975): *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben*. Statisztika Időszaki közlemények 351. kötet. KSH (Ebben 1967 is végleges)
- Központi Statisztikai Hivatal (1980): *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben*. Statisztika Időszaki közlemények 462. kötet
- Központi Statisztikai Hivatal (1998): *Jövedelemeloszlás Magyarországon 1995. Az 1996. évi jövedelemfelvétel adatai*. Budapest
- Központi Statisztikai Hivatal (1998a): *A szegények jellemzői a mai Magyarországon*
- Központi Statisztikai Hivatal (1998b): *Létminimum 1997*
- Medgyesi Márton–Sági Matild–Szivós Péter (1999) *A harmadik kor: az idősök jövedelmi helyzete és lakáskörülményei*, TÁRKI 1999

A. WALKER

„Öregedés Európában – kihívások és következmények”

Bevezető előadás (elhangozott az Ageing in Europe – European Ageing konferencián, részletek)

Az Európai Unió tagállamai számára a legnagyobb kihívás, hogy a politika és a gyakorlat szintjén egyaránt felismerjék a társadalom előregedésével összefüggő problémákat. Nem pánikreakcióra van szükség, hanem alapvető változtatásokra abban, ahogyan az idős emberekkel a családokban és a formális intézményekben foglalkoznak. Az előregedési folyamathoz való alkalmazkodás sikere függ attól, milyen mértékben képesek az európai társadalmak megfelelni ennek a kihívásnak. Sikertelenség esetén pedig fennáll a veszélye annak, hogy új típusú konfliktusok alakulnak ki, például a generációk – a dolgozók és a nyugdíjasok – közötti ellentétek kiéleződésével. A legfontosabb öt terület, amelyen a politikának reagálnia kell, a következő:

Az első a *gazdasági kihívás*: egyre több forrást kell a nyugdíjakra, az egészségügyi és a szociális ellátásra fordítani, s közben fenn kell tartani a források korosztályok szerinti igazságos elosztását. Különösen nagy erőfeszítéseket kell tenni, hogy megelőzzük a függőség kialakulását, a rossz egészségi állapotot és a társadalmi kirekesztést. A gazdasági biztonság fenntartását szolgáló rendszerek, illetve az EU tagországainak nyugdíjrendszerei kettős veszéllyel néznek szembe: egyrészt rendkívül nagyok az eltérések a tagországok között, másrészt az egyes országokon belül is nagy – és egyes esetekben növekvő – szakadék mutatkozik az idős emberek egyes csoportjainak életszínvonalában.

A második a *generációk közötti szolidaritás* problémája: a nemzedékek között (részben a gazdasági problémák megoldásával) egészséges, szolidaritáson alapuló viszonyt kell kialakítani és fenntartani, és ezt helyi és országos szinten egyaránt nyíltan politikai célként kell megfogalmazni. Új generációk közötti megállapodásokra és a források elosztásának módosítására lesz szükség, amelynek alapja nem a generációk között a jólétért folytatott versengés, hanem az egész életutat átfogó szemlélet. Ennek alapján mindenki számíthat arra, hogy különböző életszakaszaiban a források elosztása és újraelosztása tekintetében mindig azonos elbírálás alá esik.

Harmadszor, meg kell szüntetni a *kor szerinti diszkriminációt*. A diszkrimináció e formája kétségtelenül széles körben elterjedt, és társadalmi és gazdasági okokból egyaránt elengedhetetlenül fontos felvenni ellene a küz-

delmet: egyrészt mert stigmatizál és kirekesztéshez vezet, másrészt mert az idős embereket megfosztja attól a lehetőségtől, hogy részt vegyenek a gazdaságban.

Negyedszer, *hatékony partneri kapcsolatot* kell kialakítani a szolgáltatók, az idős emberek és családjaik között ahhoz, hogy a hosszan tartó gondoskodás iránti megnövekvő igényeket ki lehessen elégíteni. Ehhez azonban további forrásokra van szükség, és olyan szabályozást kell kialakítani, amely ösztönzi a gondozottak bevonását.

Ötödször, az idős embereket egyre inkább *aktív résztvevőkként* kell kezelni, ahelyett, hogy a politika passzív alanyainak – választóknak, betegeknek, gondozottaknak stb. – tekintenénk őket. Az egészségügyi és szociális ellátáson túl, szélesebb értelemben is el kell gondolkodni azon, hogyan lehet jobban bevonni az idős embereket a döntésekbe, és milyen új szerepeket lehet kialakítani, amelyek folyamatosan biztosítják a részvételt és az önmegvalósítást.

Bár az egyes országokban alkalmazott konkrét politikai lépések különbözőek lehetnek, az új korstruktúrához és az idős emberek változó igényeihez való jobb alkalmazkodás érdekében érdemes néhány alapelv keretei között gondolkodni. Az ENSZ 1991-ben öt alapelvet fogalmazott meg (függetlenség, részvétel, gondoskodás, önmegvalósítás és méltóság), amelyek az új szemlélet alapját jelenthetik. A politikai lépéseket pedig aszerint lehet értékelni, hogy mennyiben felelnek meg ezeknek az alapelveknek. Szélesebb értelemben az ENSZ-alapelveket nemcsak a késői életszakaszra lehet alkalmazni, hanem az egész társadalomra, benne minden korosztályra, és ez arra ösztönöz minket, hogy az öregedést egész életen át tartó folyamatként kezeljük. Olyan politikára van tehát szükség, amely az egész élet során biztosítja a függetlenséget, a részvételt, a gondoskodást, az önmegvalósítást és a méltóságot. Az Európában kialakult jóléti államok különlegesen jó alapról indulva adhatnak választ ezekre a kihívásokra. Egyes befolyásos körökben azonban a jóléti államokat, az európai civilizáció és modernitás e kiemelkedő teljesítményeit a globális versenyképesség akadályának tekintik. Sok politikus gondolkodása szerint az európai jóléti állam plusz öregedő népesség egyenlet eredménye csak a növekvő adóteher lehet, és ez a szemlélet veszélyt jelent az európai modell számára. Melyek a legfontosabb veszélyforrások?

Kétségtelenül erős nyomást gyakorolnak a nyugdíjreform érdekében a nemzetközi gazdasági szervezetek – a Világbank és az IMF –, valamint a magánnyugdíjpénztárak érdekei. A közép- és kelet-európai országok többsége elfogadta a Világbank receptjét, így az EU bővítése alááshatja az EU szociális védőrendszereinek szolidaritáson alapuló elveit. Veszélyforrások ugyanakkor az Unión belül is találhatók: a pénzügyi unió konvergenciafeltételei kulcsfontosságúak az EU jóléti rendszerei szempontjából, és ezzel összefüggésben a tagállamok vezetői között erősödnek az európai modellel kapcsolatos ambivalens érzelmek, sokan az Egyesült Államok modelljét tekintik inkább elfogadható alternatívának. A nyugdíjakra fordított kiadások stabilizálódása ellenére új közhangulat kezd kialakulni, amely szerint további változtatásokra van szükség.

Mit tehetnek a gerontológusok ezekkel az erőkkal szemben? Mindenek-

előtt azt, ami valamennyi tudós alapvető feladata: el kell mondanunk az igazságot a demográfiai helyzetről, az életkörülményekről és mindazokról a területekről, ahol a politikai vitákra ma a tények, bizonyítékok hiánya jellemző. Másodsorban, mivel a reformok forogtatagában a mai nyugdíjasok hangja alig hallható – bár nem feladatunk, hogy képviseljük az érdekeiket –, meg kell adnunk nekik az információkat, amelyeket érdekeik védelmében felhasználhatnak. Harmadsorban, bár sikerként könyvelhetnénk el, hogy a gerontológia bizonyos koncepcióit átvették a reformerek – az aktív öregedés fogalma például kulcsszerepet kapott egy sor tagállam és a Bizottság politikájában –, mégsem lehetünk elégedettek, mert ezeket a fogalmakat gyakran félreértik, és rosszul használják fel. Ezért meg kell értetnünk például, hogy az aktív öregedés koncepciója az egész életpályára kiterjed, és végig közpénzek ráfordítását igényli.

Nem hiszem, hogy ezeket a feladatokat úgy kellene értelmeznünk, mintha az „európai erődöt” védelmeznénk. Ellenkezőleg, a szociális védelem európai modelljét, és a szociális minőség szélesebb koncepcióját Európa és a világ más térségei számára is követhető, illetve elérhető modellként kell felfognunk. Ha ez a modell meggyengül, mindenki szegényebb lesz.

Ha a vázolt politikai kihívásoknak nem tudunk megfelelni, a legjobb esetben is fokozódó kirekesztés, növekvő szegénység és depriváció, valamint az emberi erőforrások nagyarányú pazarlása lesz a következmény. Simone de Beauvoir szerint „az öregedés kérdései a társadalom egésze számára jelentenek kihívást és az egész társadalmat teszik próbára”. Ezzel a kihívással szembe kell néznünk, mert csak így kezdhetünk hozzá egy minden korosztály számára elfogadható társadalom felépítéséhez.

HEGYI GYULA

A „szociális Európa” strasbourggi műhelye

Az Európai Szociális Charta ratifikálásával Magyarország is bekapcsolódott abba a nemzetközi rendszerbe, amely a szociális jogok garantálására és őrzésére jött létre, még a hatvanas évek elején. A Charta szerencsés csillagzat alatt született meg. 1961-ben, amikor az Európa Tanács akkori (kizárólag nyugat-európai) tagjai aláírták, még sokan emlékeztek arra, hogy a fasizmus uralomra jutásában komoly része volt a tömeges nyomort eredményező szociális válságnak. A nyugat-európai „jóléti állam” és a roosevelti „New Deal” sikere, az ötvenes évek nyugati prosperitása is segített elfogadtatni a szociális alapjogok nemzetközi rendszerét. Szimbolikus volt az aláírás helyszíne, Torino is, hiszen a sokáig Nyugat-Európa szegényházának számító Olaszország (legalábbis annak északi része) lázas tempóban fejlődött és gazdagodott, az akkoriban még erősen szocialista színezetű olasz alkotmány szellemében. Az 1949-ben alakult Európa Tanács működése első évtizedében az emberi jogok védelmére koncentrált, s a Charta megalkotásával vállalta fel a szociális jogokkal való foglalkozást. Ezt követően terjesztette ki tevékenységét többek között a környezetvédelem, az agrárium és a vidékfejlesztés, a tudománypolitika és nem utolsósorban az általános külpolitika területére is.

Az Európa Tanács szociálpolitikai jellegű kezdeményezései az intézmény működési rendje szerint a Parlamenti Közgyűlés szociális, egészségügyi és családdügyi (szociális) bizottságából indultak ki. A kezdeményezéseknek a strasbourggi házszabály szerint elég bonyolult utat kell végigjárniuk. Mivel a jelenleg már negyvenegy országot tömörítő Európa Tanácsnak nincs kormánya, az ajánlást (recommandation), végzést (resolution) vagy a tanács belső apparátusának feladatát adó határozatot (order) képviselői indítvánnyal lehet kezdeményezni. A legalább tíz képviselő által aláírt indítványt (motion) témaköre szerint irányítják valamelyik bizottsághoz. Itt születik meg a jelentés, amelyet rendszerint – de nem mindig – a kezdeményező képviselő készít el, rosszabb esetben legalábbis jegyez nevével. Ehhez társul az ajánlás, végzés vagy rendelet tervezete is, amelyről a bizottsági előterjesztés alapján a teljes parlament határoz, hagyományos, többségi szavazással. A parlamenti döntést azután a Miniszterek Tanácsa hagyja jóvá, s ekkor kezdődik meg a nemzeti ratifikációk hosszú, olykor évtizedekig tartó folyamata. (A nyugati országok közül Svájc még mindig nem ratifikálta a Szociális Chartát.) A jelentések elkészítésében a szociális bizottságnak négy belső szakértő áll a rendelkezésére, s ezen túlmenően több tucat nemzetközi hírű szakemberrel, kutatóval és tudóssal állnak rendszeres kapcsolatban, akik évente többször is segítik a

bizottság munkáját. (Köztük, ha lassan is, de kezdenek megjelenni a közép- és kelet-európai szakértők – bár közel sem mandátumarányosan –, a térségből származó képviselőknek is aktívabban kellene „saját” szakértőiket ajánlaniuk, amihez természetesen a politikusoknak és a kutatóknak ismerniük kellene egymást.)

A szociális bizottság működése a hazai közvélemény előtt nem különösebben ismert, holott ez a bizottság szövegezte meg többek között a Módosított Európai Szociális Chartát is, amely egyszerre garantálja a jogok további kiterjesztését és az ellenőrzési rendszer bővítését. Ennek oka feltehetően az, hogy a meghívások többnyire az apparátushoz szólnak, s ritkán esnek egybe a parlamenti és bizottsági ülésekkel. (A parlament évente négyszer egy héttig ülésezik, a bizottságok ezen túlmenően évi öt-hat ülést tartanak.) Az Európa Tanács (ET) tagjai – szemben az Európa Parlament (EP) hasonló testületével – egyben a saját nemzeti parlamentjüknek is tagjai, s mivel az ET-tagságnak van bizonyos presztízse, a szociális bizottság mindenkori tagjai között nagy számban található egykori és leendő szociális, egészségügyi miniszterek, államtitkárok, hazai bizottsági elnökök. (Ha a szociáldemokrata Tarja Halonent köztársasági elnökké választják Finnországban, akkor személyében egykori szociálpolitikus nő jut az államfői székbe.) A szociális bizottság rendszeres munkakapcsolatot tart az Európa Parlament társbizottságával, az UNICEF firenzei és az ILO genfi szervezetével, s szakbizottságként évről évre vélelmezi az OECD és a londoni EBRD-bank működését. Aktív a különböző válságócok szociális gondjainak kezelésében (Albánia, Koszovó), az Észak–Dél párbeszédben és a latin országok nyomásának engedve a Földközi-tenger északi és déli partja közti együttműködésnek. (Alighanem az első külhoni parlamenti bizottság volt, amely még 1996-ban a Ramallahba, a frissen megalakult palesztin parlamentbe látogatott.)

A bizottság fő témaköre ezzel együtt a Szociális Charta karbantartása, fejlesztése és végrehajtásának ellenőrzése. Az európai szociálpolitika jövőjéről szóló lord Dundee–Hegy-féle jelentést egyik korábbi számában az *Esély* is közölte. Hasonló jelentőségű volt az általam készített jelentés a szociális kirekesztés leküzdéséről, amely a hagyományos segélyezési gyakorlattal szemben a munkaképes lakosság körében egyértelműen a tömeges munkahelyteremtést, benne az állami-önkormányzati szociális foglalkoztatás kiterjesztését ajánlotta. Haack német szociáldemokrata képviselő hosszú éveken át kísérte nyomon, hogy az egyes európai országokban miként áll a Charta-család dokumentumainak ratifikálása és végrehajtása. Ő egyébként azt is javasolta, hogy a Szociális Chartát a jövőben csak teljes egészében, az összes paragrafus teljesítésének vállalásával lehessen ratifikálni, ami a magyar elfogadást is sok évre kitolta volna – ezt sikerült megtorpedoznunk. A bizottság azóta is félévenként áttekinti a ratifikáció folyamatát, amelyből lényegében csak a szovjet utódállamok maradnak ki teljesen. (Ahol több millió embernek hónapokon át nem fizetik ki a béreket és a nyugdíjakat sem, ott neveléses lenne exkluzívabb szociális jogokat számon kérni.)

Fontos és izgalmas kérdés a szociális jogok számonkérhetőségének kiterjesztése. A spanyol néppárti Pulgar asszony jelentése a Charta végrehajtását ellenőrző csoport mellé bevonná az ugyancsak strasbourggi székhelyű Emberi

Jogok Európai Bíróságát is. Mégpedig oly módon, hogy bizonyos elemi szociális jogok megsértését be lehetne panaszolni a bíróságon, amely ezt követően – mint az emberi jogi panaszok esetében történik – határozatban kötelezhetné az adott országot a szociális jogsértés megszüntetésére és káros következményeinek orvoslására. Ez forradalmi változás lenne, hiszen a strasbourg bíróság ítéleteit a tagállamok gyakorlatilag mindig végrehajtják. Természetesen ellenzők is vannak, akik részint azzal érvelnek, hogy a várható ügyek tengere elöntené a bíróságot, másrészt attól tartanak, hogy a „relatív” szociális ügyek felpuhítanak és komolytalanná tennék a magas fórumot. (Hiszen úgymond az emberi jogok megsértése konkrétan körülírható, a szociális jogok teljesítése viszont az anyagiak függvénye, s ezért nem egyértelműen garantálható.) Az ellenérveket leszerelve magam úgy fogalmaztam, hogy plasztikus példával élve, természetesen egyetlen állam sem kötelezhető arra, hogy minden munkanélkülinek állást adjon (ez lenne a „felpuhítás”), de igenis kötelezővé tehető, hogy minden munkanélküli kapja meg a maga és családja eltartásához szükséges minimális ellátást (ez ugyanis emberi jog is). A végzést 1999 nyarán a parlamenti közgyűlés kemény vita után és kis többséggel elfogadta, de ez még csak az első lépés egy reménybeli hosszú folyamat kezdetén. 2000 elejére várható az európai nyugdíjasok helyzetéről szóló Hancock-jelentés elfogadása, melynek brit liberális szerzője arra figyelmeztet, hogy a jelenlegi nyugdíjrendszer komolyabb reform nélkül egy-két évtizeden belül egész Európában finanszírozhatatlan lesz.

A bizottság szociálpolitikai karakterére nagymértékben rányomja bélyegét a „jóléti állam” hagyománya és a tradicionális szociáldemokrácia értékrendje. Íratlan szabályok szerint a bizottság maximum három évre megválasztható elnökét a szocialista frakció adja, a kilencvenes években előbb svéd, majd osztrák, jelenleg pedig a brit Tom Cox személyében brit szociáldemokrata politikus tölti be ezt a posztot. (Bizonyos értelemben mindhárom pártjuk balszárnyához tartoznak.) Mint a legtöbb parlamenti bizottságban, itt is kialakult egy aktív és összetartó mag, amely szakmai és bizonyos magánéleti érintkezést is fenntart, tudatos tevékenységével meghatározva a bizottság alaphangulatát. A szociális bizottság esetében ez a mag erősen baloldali és „jóléti állam” központú, a szó hagyományosabb és nem blairi–schöderi értelmében. Bár magam is e kemény mag tagja lennék, egyszer heves támadás ért azért, mert a „bölcsőtől a sárga tartó”, állampolgári jogon járó szociális ellátás modelljét megreformálandónak neveztem.

A „kemény mag” tagjainak többsége önkormányzati munkában helyi képviselőként, tanácsnokként vagy polgármesterként szerezte szakmai ismereteit. Mivel a helyi önkormányzatok a skandináv, a francia és a brit modell szerint egyaránt komoly szerepet töltenek be az állami szociálpolitikában, e gyakorlati tapasztalatok sokat segítenek a döntéshozatalban. Az ideológiai jellegű szónoklatokat a bizottsági munkában háttérbe szorítja a szakmai vita, noha egy-egy „vonalas” megjegyzésre a brit munkáspárti elnöktől ugyanúgy számíthatunk, mint a görög vagy ciprusi kommunistáktól.

Egészségügyi téren a bizottság sajátos módon hosszú évek óta a „kultúrharc” kiemelt frontjának számít. A bioetikai kódex megfogalmazása és megvitatása éveken át folyt bizottsági és albizottsági szinten, s a végső változat

a szociáldemokraták által képviselt laikus és a kereszténydemokrata színekben reprezentált valláserkölcsei nézet összeegyeztetéséből született meg. Ezt utóbb katolikus fundamentalista alapon a lengyel Szolidaritás képviselői hevesen támadták, de a nehezen elért konszenzust a nyugati kereszténydemokrata és néppárti politikusok nem adták fel. A szervátültetés szintén alapvető morális kérdéseket érintett. A szervkereskedelem piaci jellegű liberalizációját a szocialista és keresztény irányultságú pártok egyaránt elutasították.

Az Európa Tanács idén júniusban szavazott Gatterer osztár néppárti képviselő eutanázia-jelentéséről, ami szintén heves vitákat váltott ki, előbb a bizottságban, majd a plénumon is. Az anyag két részre osztható. Részint igen előremutató és humánus szemlélettel áll ki a haldokló ember mellett, számos intézkedéssel garantálná az emberi méltósághoz való jogot, s a fájdalom csillapítását vagy megszüntetését az egészségügy alapfeladatának nevezi. Radikálisan új és hatékony technikákat is megnevez, amelyek sokkal hatékonyabbak az általánosan ismert szereknél és módszereknél. Magát a „meghívásos halált” ugyanakkor kategorikusan, kivételt nem ismerően tiltottnak és tilalmasnak minősíti. A bizottság nagy többsége – s később a parlamenti plénum is – elfogadta ezt a „mindent a fájdalom ellen, semmit az önkéntes halálért” elvet. A kisebbséget (bennük e sorok íróját is) nagymértékben befolyásolta walesi képviselőtársunk, aki rákbeteg feleségével együtt mély emberi szenvedéllyel érvelt amellett, hogy a betegség végső stádiumában a becsületes embernek kötelessége a halálba segíteni azt a családtagját, aki őszintén és meggyőzően ezt kéri. A Gatterer-jelentés név szerint is elmarasztalja az eutanáziát engedélyező holland gyakorlatot, s várható, hogy a holland kormány ezért megvétózza a parlamenti ajánlást. Az abortusz kérdését az Európa Tanács józan bölcsességgel nem bolygatja, hiszen a nyugat-európai jobbközép pártok többsége is csendben az „enyhe liberális” gyakorlat fenntartása mellett áll.

Bár a bizottság a nevében „családügyi” is, ilyen témát az elmúlt években egyáltalán nem tárgyalt, hacsak egyrészt a menekültek és bevándorlók gyermekeivel való foglalkozást, másrészt a meleg és leszbikusok helyzetének feltárását nem tekintjük annak. A szociális bizottság „saját” jelentései mellett írásbeli véleményt készít más riportok szociális vonatkozásairól is. Magam a gyalogsági taposóaknak, a horvátországi menekültek visszatelepítése és a szektákhoz kapcsolódó veszélyes jelenségek témakörében készítettem a plenári ülés számára bizottsági véleményt.

1994 szeptembere óta vagyok a szociális bizottság tagja. Nagy örömmre szolgál, hogy különösebb fáradság nélkül sikerült megismernem az európai szociálpolitika jó néhány nevezetes műhelyét, szakértőjét és döntéshozóját. A „learning by doing” elve alapján az angol szakmai nyelv megismerése is könnyebb munka közben, mint nyelvvórán. Jelentéseimet növekvő arányban, a véleményeket pedig teljesen magam írom, ami azért is hasznos, mert a strasbourgi szakértők messziről felismerhetően „színtelen-szagtalan” bürokrata nyelven fogalmaznak. A kezdeti „beilleszkedési zavarok” után minden évben sikerült egy-két rapportórséget vállalnom, aminek az Európa Tanácsban van presztízse. Nagy bánatom ugyanakkor, hogy egy-két kivételtől eltekintve nem sikerült munkakapcsolatot kiépítenem a hazai szociálpolitikus

szakemberekkel, kinti tapasztalataimat nem tudom kinek átadni, s másfelől strasbourgi feladataimra részint hályogkovács módjára egyedül, részint kinti szakértők segítségével készülök fel. Ezért örülök annak a lehetőségnek, hogy az *Esély* révén megismertethetem a szakmát a szociális bizottságban végzett munka tartalmával és lehetőségeivel.

Ombudsmani jelentések az időskorúakat ápoló-gondozó otthonokról

Az Állampolgári Jogok Országgyűlési Biztosa 1998–99-ben két jelentésben foglalkozott az időskorúakat ápoló-gondozó otthonokban élő személyek emberi és állampolgári jogainak érvényesülésével.¹ Az átfogó vizsgálatot az intézményi elhelyezés iránti növekvő igény, a jogi feltételek módosulása és a fenntartói körben történt változások indokolták, de a hivatal az időotthoni ellátást kifogásoló egyedi panaszokat is kapott. A vizsgált intézmények kiválasztásakor arra törekedtek, hogy fenntartó, régió és intézménynagyság szerint is kiegyensúlyozott kép alakuljon ki. Az első vizsgálat hét intézményre és az ott élő 1566 gondozottra terjedt ki, a második vizsgálatot pedig az időközben érkezett beadványok alapján további hat intézményben folytatták.

A két jelentés főbb megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze.

Az időotthonok működésére vonatkozó törvény, a végrehajtási rendeletek és az engedélyezésről szóló kormányrendelet – néhány pontosan meghatározott eltéréssel – mindenfajta fenntartótól és a konkrét ellátás tartalmától függetlenül azonos szabályokat állapítanak meg az időotthonok működésére. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy az *azonos követelmények ellenére a megvizsgált otthonok működése, az általuk nyújtott ellátás minősége jelentősen eltér*. Van közöttük olyan, ún. kiemelt szintű ellátást nyújtó otthon, amely a korábbi nyugdíjasházak korszerűbb változatának tekinthető, más intézmények a kórházi ápolási osztályhoz hasonló ellátást „ígérnek” gondozot-taiknak, de van olyan otthon is, amely a hagyományos szociális otthoni ellátás mellett a fekvő gondozottainak szinte kórházi ápolási osztályos ellátást biztosít. Az intézmények többsége a hagyományos értelemben vett szociális otthonként működik. *A vizsgálat tapasztalatai szerint a különböző feladatoknak azonos feltételek között történő ellátása esetenként – közvetve vagy közvetlenül – alkotmányos emberi jogokat sért. Az eltérő feladatok ugyanis eltérő szakképzettségi követelményt, létszám-irányszámokat, infrastruktúrát, anyagi ráfordítást és jogi szabályozást igényelnek.*

A vizsgálat több intézményben megállapította, hogy az *otthon céljára szolgáló épületek a jogszabályi előírásoknak nem vagy nem teljesen felelnek meg, ami a gondozottak egészséges környezethez, a legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez, valamint a szociális biztonsághoz való alkotmányos jogaival kapcsolatban okoz visszásságot.* (A második vizsgálat egy intézmény bizonyos épületeit találta teljesen alkalmatlannak a feladat ellátására. Ezek

¹ Az Állampolgári Jogok Országgyűlési Biztosának OBH 2454/1998. számú jelentése (1998. november), és II. számú Összefoglaló jelentése (1999. július).

ben az épületekben élők emberi-állampolgári jogai ugyanis olyan mértékben sérülnek, hogy a fenntartót fel kellett kérni arra, hogy a gondozási tevékenységet belátható időn belül szüntesse meg a kifogásolt épületekben.)

A megfelelő népjóléti miniszteri rendelet az 1994. január 30-án már működő otthonok tekintetében felmentést ad bizonyos követelmények alól, *nem látszik azonban biztosítottak, hogy az intézmények az ideiglenes működési engedélyek érvényességi ideje alatt – 1999. december 31-éig – a kötelező előírásoknak eleget tudnak tenni.* Az 1993. évi III. törvény szerint céltámogatás keretében kell gondoskodni többek között az idősek ápolását, gondozását nyújtó intézmények olyan mértékű férőhelybővítéséről, hogy az önkormányzatok eleget tudjanak tenni kötelezettségüknek, a költségvetés ugyanakkor az 1998. és 1999. évekre időotthoni beruházások céljára összesen 710 millió forintot hagyott jóvá, mintegy 312 millió forintos igényt pedig elutasított. A nem állami szervek fenntartásában működő intézményeknek viszont lehetőségük sincs arra, hogy a követelményeknek megfelelő működtetés feltételeinek biztosításához – az állami normatíván kívül – költségvetési támogatást kapjanak.

A működési engedélyek kiadását szabályozó kormányrendelet nem *tartalmaz olyan előírást, hogy az intézménynek mikor* (működésének megkezdése előtt, működése megkezdésekor vagy azt követően mennyi időn belül) *kell megkérnie a működési engedélyt.* Így *előfordulhat, hogy egy intézmény úgy kezdi meg tevékenységét, hogy annak sem a személyi, sem a tárgyi, sem a szakmai feltételei nincsenek meg.* A kormányrendelet szerint, amennyiben a működést engedélyező szerv engedély nélkül működő szociális intézményről szerez tudomást, felszólítja az intézmény fenntartóját, hogy 30 napon belül kérelmezze az intézmény engedélyezését. Ha az intézmény fenntartója a felszólításnak határidőben nem tesz eleget, az intézményt a működés engedélyezésére jogosult szerv bezáratja. Hasonlóképpen csak bezáratni lehet azt az otthont – *bár erre nincs kifejezett jogszabályi rendelkezés* –, amelyik a kérelem beadására való felszólítás után kér engedélyt, de az a feltételek hiányában nem adható ki. Az intézmény bezáratásakor a megyei, fővárosi főjegyzőnek kell ideiglenesen intézkednie az ellátás megszervezéséről. Egy intézmény bezárása azonban azon kívül, hogy esetleg megoldhatatlan feladat elé állítja az ellátási kötelezettséggel terhelt önkormányzat főjegyzőjét, az otthon gondozottainak alkotmányos emberi jogait is komolyan sértheti vagy veszélyeztetheti. *Az, hogy a kormányrendeletből hiányoznak a garanciális szabályok, az érintett gondozottak szociális biztonsághoz való alkotmányos jogaival kapcsolatban okoz visszásságot, és sérti a jogállamisághoz fűződő jogbiztonság elvét is.*

A megvizsgált otthonok nemcsak az ellátott feladatokban, adottságaikban, hanem a feladatellátás módjában és színvonalában is jelentősen különböznek egymástól. *A vizsgálatok tapasztalatai szerint az esetenként alkotmányos emberi jogok sérelmét is okozó ápolás, gondozás és bánásmód a vezetők és a dolgozók helytelen szemléletéből adódott, ami egyértelműen a szakmai felkészültséggel hozható összefüggésbe.* Az Aranykereszt Ápoló Kórház és Otthon Hajdú utcai telephelyének és az ózdi Időskorúak Otthona Dózsa György utcai telephelyének működését összehasonlítva például megállapítható, hogy

mindkét otthont korábbi munkásszállóból alakították ugyan ki, de az otthonokban folyó ápoló-gondozó tevékenység színvonala lényegesen eltér egymástól az utóbbi javára. A népjóléti miniszter rendeletében megállapított ún. türelmi idő miatt érdemben nem volt értékelhető az otthon dolgozóinak szakképzettségi aránya, mégis figyelemre méltó, hogy míg az Aranykereszt Ápoló Kórház és KHT szakdolgozóinak 60 százaléka rendelkezett az előírt szakképzettséggel, addig az ózdi Időskorúak Otthonában ez az arány 94 százalék volt. A vizsgálat tapasztalatai azt mutatják, hogy az alkotmányos emberi jogok hatékonyabb érvényesülése érdekében növelni kell a dolgozók körében a megfelelő szakképzettségük arányát. A türelmi idő meghosszabbítása helyett a munkáltatókat (például az alkalmazási feltételek előírásával) és a dolgozókat (például eltérő javadalmazással) kell érdekeltté tenni a szakképzésben való részvételben.

A vizsgálat az otthonok többségéről azt állapította meg, hogy szakmailag szinte teljesen elszigetelten látják el feladataikat. Hasonló intézményekkel inkább csak az önkormányzati otthonok vagy esetleg – egyéni kezdeményezés alapján – egy-egy nem állami fenntartású otthon vezetője tart kapcsolatot. A megyei módszertani otthonok tevékenységének hatása, illetőleg eredménye nem volt észlelhető, annak ellenére, hogy a képzésen kívül ez lehetne az a lehetőség, ami az önkormányzati és a nem állami (egyházi, alapítványi, egyesületi, magánvállalkozói) szféra közötti információáramlás és tapasztalatcsere útján javíthatná a feladatellátás színvonalát.

A második vizsgálat megállapította, hogy hat intézmény közül ötben nem gondoskodtak a jogszabályban előírt elkülönítő betegszoba, háromban az előírt orvosi szoba kialakításáról. Két otthonban tapasztalta a vizsgálat, hogy az intézményben felmerülő egészségügyi feladatok ellátásához az otthonban lakók számára viszonyított minimálisan szükséges orvosi jelenlétet nem biztosították. A betegszoba és az orvosi szoba kialakításának elmulasztása és a jogszabály megkövetelte, minimálisan szükséges orvosi jelenlét hiánya az otthonokban élő gondozottak legmagasabb szintű testi és lelki egészségéhez fűződő alkotmányos jogaival összefüggésben okoz visszasságot.

Egy intézményt kivéve valamennyi otthonban az érintett gondozottak tulajdonhoz való alkotmányos jogával összefüggésben visszásnak találta a vizsgálat a gondozottak költőpénze kezelésének gyakorlatát. Szinte egyetlen kivétellel a vizsgálat valamennyi otthonban kifogásolta, hogy az akadálymentes és biztonságos közlekedés – építészeti jellegű megoldásnak nem minősülő – feltételeit nem vagy nem teljes körűen biztosították.

Az intézmények házirendjének elemzése során a vizsgálat kifogásolta a büntetésből alkalmazott kimenőmegvonás intézeti gyakorlatát, mert a gondozottak szabad mozgáshoz és tartózkodási helyi szabad megválasztásához fűződő alkotmányos jogával összefüggő visszasságot okoz.

Az italozást elítélő és háttérbe szorítani kívánó intézeti gyakorlat helyeslése mellett a vizsgálat rámutatott, hogy a gondozottak ugyanezen jogát sérti az is, ha az intézet az italos állapot okán, kellő szabályozottság nélkül, vagy büntetésből alkalmazza az otthon elhagyásának tilalmát.

A jelentésben foglalt megállapítások alapján a felügyeleti szerveknek, a

fenntartóknak és az intézményeknek tett egyedi ajánlásokon kívül az Országgyűlési Biztos a következő ajánlásokat tette:

„1. Kezdeményezem, hogy a szociális és családügyi miniszter vizsgálja felül a szociális intézmények működését szabályozó jogszabályokat abból a szempontból, hogy az azokban foglalt előírások mennyire alkalmasak az eltérő igényeket kielégítő, de jogszabályi minősítés szerint azonos típusú otthonok működésének szabályozására. A felülvizsgálat úgy történjen meg, hogy legkésőbb 1999. december 31-éig a szükséges módosítások is elkészüljenek.

2. Kezdeményezem, hogy a szociális és családügyi miniszter, valamint a pénzügyminiszter a költségvetés összeállításakor, valamint a céltámogatással preferálni kívánt feladatok meghatározásakor fordítson különös figyelmet az 1993. évi III. törvény 129. §-ában meghatározott feladat teljesítésére, miszerint céltámogatás keretében kell gondoskodni többek között az idősek ápolását, gondozását nyújtó intézmények olyan mértékű férőhelybővítéséről, hogy az önkormányzatok eleget tudjanak tenni ellátási kötelezettségüknek. Kezdeményezem, hogy a kiemelkedően támogatandó célok körébe sorolják a már működő otthonok olyan mértékű felújítását és korszerűsítését is, amely a jogszabályban előírt feltételek teljesítéséhez szükséges.

3. Kezdeményezem, hogy a szociális és családügyi miniszter, valamint a pénzügyminiszter vizsgálja meg annak lehetőségét, az állam milyen formában és mennyiben képes támogatni a nem állami fenntartású otthonok olyan mértékű felújítását és korszerűsítését, amely a jogszabályban előírt feltételek teljesítéséhez szükséges.

4. Kezdeményezem, hogy a szociális és családügyi miniszter tegyen javaslatot, illetőleg készítse elő a 161/1996. (XI. 7.) Kormányrendelet módosítását, illetőleg kiegészítését azokkal a garanciális szabályokkal, amelyek biztosítják, hogy egyetlen személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmény se kezdhesse meg működését a személyi, tárgyi és szakmai feltételek hiányában.

5. Kezdeményezem, hogy a szociális és családügyi miniszter vizsgálja felül a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények dolgozóinak létszám-irányszámaira és szakképzettségére vonatkozó előírásokat. Az oktatási miniszterrel együttműködve dolgozza ki a szervezett továbbképzés rendszerét és szabályait akként, hogy ebben mind a munkáltató, mind a dolgozó érdekelt legyen.

6. Felkérem a közigazgatási hivatalok vezetőit, hogy a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények működési engedélyezése, valamint az előírt ellenőrzések során maradéktalanul követeljék meg a jogszabályi előírások betartását.

7. Felkérem a módszertani otthont fenntartó fővárosi és megyei önkormányzatokat, hogy az 1993. évi III. törvény 88. §-a (1) bekezdése c) pontjában meghatározott módszertani feladatokat az illetékességi területükön működő nem állami intézmények tekintetében is lássák el.”

DIÓSI PÁL

Legénytoll a láthatáron I.

400 budapesti fiatal képe nemzedékéről és önmagáról

A kutatásról

A DIÓDATA Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda 1998. október 22. és november 22. között empirikus szociológiai kutatást végzett nyolc budapesti középfokú iskolában és két, fiatalok által látogatott szórakozóhelyen, a KAPOCS Ifjúsági Önszolgálat megbízásából. Feladatunk az volt, hogy 400 egyénileg felvett, standard kérdőíves interjú alapján képet adjunk arról, hogy a megkérdezettek

⇒ milyennek látják generációjukon belüli kapcsolatrendszerüket, milyen rétegzettséggel írják le azt és mennyire elégedettek ezekkel a kapcsolatokkal;

⇒ milyen értékek mentén vannak elvárásaik a baráti kapcsolataik terén, szerintük milyen funkciói jönnek létre a barátságoknak ez értékek révén, és ezek mennyire valósulnak meg a számukra;

⇒ milyennek gondolják a sikeres felnőtteket, szerintük mi kell ahhoz, hogy sikeres felnőtté váljanak;

⇒ érzékelnek-e olyan gondokat korosztályuk életében, amelyek akadályozzák a felnőtté válás életkori programjának megvalósítását, melyeket tartják ezek közül a legsúlyosabbnak, milyen prognózissal tekintenek ezekre a gondokra. (Az e témára irányuló kérdésblokkban az összehasonlíthatóság érdekében a megbízó számára a megbízott által 1992-ben készített kutatás kérdéseit kellett használni);

⇒ ha átéltek már egyedül megoldhatatlannak tűnő nehéz helyzetet, kerestek-e külső segítséget, hová, kihez fordultak ilyenkor és megkapták-e azt a támogatást, amit reméltek;

⇒ tudnak-e „ifjúságért” típusú szervezetekről, volt-e, van-e kapcsolatuk ilyen szervezetekkel;

⇒ hogyan értékeli a szüleikkel való konfliktushelyzeteket, mit mondanak szabadon elkölthető pénzükről, ennek forrásairól.

A kutatás terepei azok a megbízó által kiválasztott oktatási intézmények és szórakozóhelyek voltak, ahol a KAPOCS-hoz kötődő fiatalok tanulnak, illetve ahol szabadidejük egy részét eltöltik. Ezeket pontosan felsoroljuk a megkérdezettek összetételének részeként ebben a fejezetben.

Az így körülírt munkát azzal az igénnyel kezdtük, hogy az kifejezetten alkalmazott kutatásként legyen értelmezhető az 1992 óta működő KAPOCS számára, segítséget nyújtson feladatai és cselekvési programja újragondolásához. Emellett azt is reméltük, hogy – a téma alig feltárt jellegéből adódóan – a kutatás a jelenleg meglehetősen gyér ifjúságkutatási eredményekhez is hozzáadhat egy keveset, ily módon szélesebb körben is megalapozhatja ifjúsági programok kialakítását és ifjúsági intézmények munkájának tervezését.

A munkánkról adott előzetes információk alapvető része a megkérdezettek tagoltsága a legfontosabb szempontok mentén. A 400 fiatal összetétele néhány szocio-demográfiai változó szerint így alakult:

Nemek szerint:	%
férfiak	46
nők	54
Életkor szerint:	%
14–15 éves	4
16–17 éves	39
18–19 éves	40
20 évtől	16
nem tudja, nem válaszolt	1
Foglalkozás szerint:	%
iskolai tanuló	98
dolgozik	2
A tanulók iskolatípusa szerint (392 személy):	%
szakmunkásképző	34
szakközépiskola	38
gimnázium	23
főiskola, egyetem	4
egyéb iskola	1
Családi állapot szerint:	%
nőtlen, hajadon	99
házas, élettársi kapcsolatban él	1
A kérdéses helye szerint:	%
Alternatív Közgazdasági Gimnázium	11
Budapesti Pedagógiai Szakközépiskola	12
Déri Miksa Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola	12
Dobos C. József Vendéglátóipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola	11
Gundel Károly Vendéglátóipari, Idegenforgalmi Szakközépiskola és Technikum	11
Szabó Ervin Gimnázium	11
Szász Ferenc Kereskedelmi Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet	11
Tél utcai Szakképző Iskola	11
Banán Klub	5
E Klub	5

A belső arányok alapján azt kell mondanunk, hogy a terepmunkát végző kérdezők körültekintő munkát végeztek, a megkérdezendők kiválasztása során minden megfogalmazott elvárásunknak eleget tettek, és így az adatfeldolgozást nem nehezítették aránytalanságok. Nekik és a kutatásban közreműködő többi kollégámnak ezúton is köszönöm segítőkészségüket, a kérdés egy hónapja alatt mindvégig megőrzött precizitásukat.

A kutatás megvalósítását a Budapest Főváros Közbiztonságáért Közalapítvány támogatása tette lehetővé, amiért a munkára megbízást adó KAPOCS mellett a DIODATA is köszönettel tartozik.

A saját generáció életkori sávjai és terjedelme

A megkérdezettek túlnyomó többségének (99%) nem okozott nehézséget annak meghatározása, hogy milyen korúakkal tartozik egy generációba. A válaszok 20 százaléka egyetlen évet, túlnyomó többsége viszont életkori sávokat tartalmazott. Az átfogó adatokat a válaszok átlagának emelkedése szerint rendezett sorban közöljük:

A saját generáció sávjai (százalék, N = 400)

14–16 év között	16–18 év között	18–20 év között	20–22 év között	22 év felett	nem tudja, nem válaszolt
18	39	26	9	7	1

Az életkori sávok szerkezete a megkérdezettek életkori adataihoz hasonló eloszlású, ezért indokolt a generációs sávok áttekintése a kérdezők életkora szerint. Ennek alapján láthatóvá válhatnak a fiatalok különböző életkori csoportjainak igazodási pontjai.

1. táblázat A saját generáció sávjai, életkor szerint (százalék, N = 396)¹

	14–16 év között	16–18 év között	18–20 év között	20–22 év között	22 év felett	nem tudja	Σ
15 éves	75	25	–	–	–	–	100
16 éves	56	33	5	3	3	–	100
17 éves	22	58	12	2	5	1	100
18 éves	4	60	30	3	3	–	100
19 éves	5	25	51	11	8	–	100
20 éves	–	18	47	17	15	3	100
20 év felett	–	6	32	39	23	–	100
Σ	18	39	26	9	7	1	100

¹ Táblázatunkhoz $\chi^2 = 696,27703$ és $p < 0,00001$ értékek tartoznak, amelyek azt jelzik, hogy adataink igen erősen szignifikánsak.

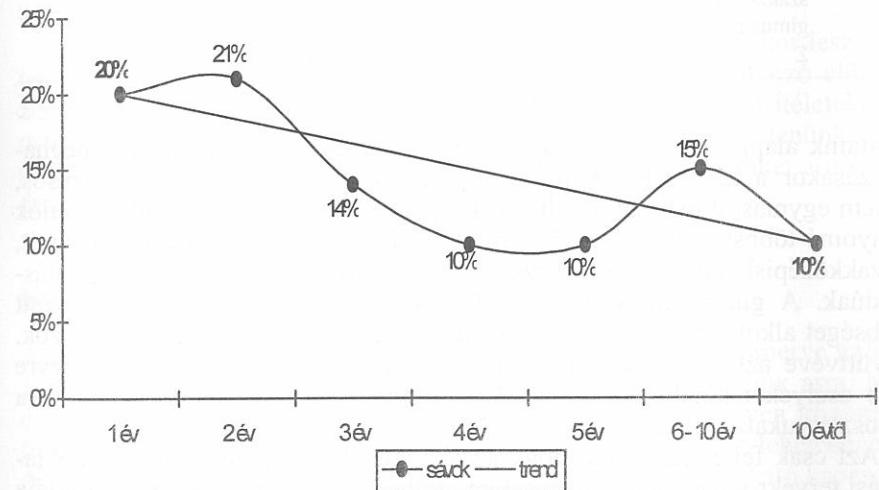
A táblázat életkor szerinti soraiban kövér szedéssel jeleztük a *domináns* értékeket. Ezzel kapcsolatban két tendenciára érdemes figyelni. Elsőként arra, hogy a megkérdezettek minden életkori csoportja domináns módon a saját életkorát tartalmazó sávban jelöli meg a korosztályát. Ez arra utal, hogy abban az életkorban járnak, amelyben a „like me” jegyeket döntően az egykorúaknál fedezik fel.

A szubdomináns válaszok pedig azt jelzik, hogy a 18 év felettek második leggyakoribb válaszukban a náluk ifjabbakat tekintik generációs társaiknak. A viselkedési mintákat a velük azonos korúak mellett valószínűleg a közvetlen utánuk következő évjáratoktól veszik át, mert másodsorban rájuk szeretnének hasonlítani.

E két tendencia együttvéve arra utal, hogy a megkérdezett fiataloknak nem csupán határozott elképzelésük van a korosztályukról, de az elképzelések csak elvételre vonatkoznak a saját életkoruknál idősebbekre. Válaszaik azt fejezik ki, hogy szívesen lennének kissé fiatalabbak, a felnőtté válás valójában még nem programjuk.

Mivel a korosztálybesorolások jórészt tól-ig szerkezetű válaszok alapján, átlagszámítással jöttek létre, szükségesnek láttuk annak bemutatását is, hogy a válaszok eredetileg hány évjáratot fogtak át. Ennek ismerete teszi áttekinthetővé, hogy a megkérdezettek egésze vagy egyes csoportjaik számára milyen terjedelműek a kortársnak tekintett tájékozódási mezők. A saját generáció terjedelme 386 fiatal válasza nyomán az alábbi szerkezetet mutatta:

1. ábra A saját generáció évjárat-terjedelme (százalék, N = 386)

Az enyhén hullámos lefutású görbe azt jelzi, hogy terjedelmesebb generációs sávokat a megkérdezettek mind kisebb arányban említettek. A vízszintes tengely utolsó két csoportja gyűjtő kategória, ezek az összes oda tartozó vála-

szokat sűrítik egy-egy csoportba. A szélső értékek között egyenesen haladó trend azt a tendenciát mutatja, amely körül a generációs sávot meghatározó válaszok ingadoznak. E tendencia alapján azt kell mondanunk, hogy a megkérdezettek tipikusan szűk életkori sávokkal határozták meg generációjukat. Az összes válaszban tettenérhető ingadozás szükségessé tette, hogy a megkérdezettek egyes csoportjaiban azokat az eltéréseket keressük, amelyeket az átlagértékek egybemoshatnak.

Ennek érdekében viszont az imént látottnál kevesebb, összevont kategóriákat kellett képeznünk. Első lépésként megkerestük a mediánt (50 százalék + 1 válasz), amelyet a korosztályukat három évjáráttal meghatározók körében jelölhettünk ki. A válaszképes fiatalok 55 százaléka egy-három év közötti sávokat adott meg, ennél szélesebb életkorral 45 százalék jelölte korosztályát. Ezt követően kezdtük a karakteres különvéleményű csoportokat keresni. A demográfiai változók (nemek, életkor, szülők foglalkozása) szerint nem táltunk jellegzetes eltéréseket, viszont a tanulók iskolatípusa mentén fontos keresztkapcsolatot láttunk. Az álprecizitás elkerülése érdekében a kereszt tábla készítésekor elhagytuk a mindössze 17 fiatal jelentő, felsőfokon tanuló csoportot és az egyéb iskolába járó 5 megkérdezettet. Az így 363 személyre szűkített körben látott összefüggést a 2. táblázatban követhetjük nyomon.

2. táblázat A saját generáció évjárat terjedelme, életkor szerint (százalék, N = 363)²

	1-3 év között	4 vagy több év	Σ
szakmunkásképző	72	28	100
szakközépiskola	47	53	100
gimnázium	40	60	100
Σ	54	46	100

Adataink alapján úgy látjuk, hogy a saját korosztály terjedelmének meghatározásakor a három különböző típusú iskola tanulóit nem konszenzusos, hanem egymástól markánsan eltérő álláspont jellemzi. A szakmunkástanulók túlnyomó többsége legfeljebb három évjáráttal jelölte ki generációja határait, a szakközépiskolák tanulói – ugyan enyhe többséggel – már ellentétes látásmódúak. A gimnáziumba járó megkérdezettek körében viszont határozott többséget alkotnak a három évnél szélesebb generációs sávot meghatározók. Együttvéve azt kell mondanunk, hogy a felsőfokú továbbtanuláshoz egyre jobb esélyeket kínáló iskolatípusokban egyre terjedelmesebbnek tekintik a korosztályukat a fiatalok.

Azt csak feltételezhetjük, hogy az állásfoglalások hátterében a továbbtanulási tervekről nagyobb realitással gondolkodók távlatosabb szemléletmódja áll, hiszen ezt kutatásunk alapján sem elvetni, sem elfogadni nem tudjuk. Mindenesetre azok írták le tágabban korosztályukat, akik hosszabban szá-

2 Táblázatunkhoz $\chi^2 = 26,22587$ és $p < 0,00001$ értékek tartoznak, amelyek azt jelzik, hogy adataink igen erősen szignifikánsak.

molhatnak a tanulói élethelyzettel. Annyit biztosan állíthatunk, hogy a szakmunkásképzők diákjaitól a gimnáziumi tanulók felé haladva lebomlanak a sajátos „életkori gettó” falai, a megkérdezett fiatalok nyitottabb generációs élményről adnak számot.

Ezek után senkinek sem okozhat meglepetést, hogy a magasabb életkorral meghatározott korosztályokhoz szélesebb évjáratsávok kapcsolódnak. A keresztkapcsolat olyan erős, hogy elegendőnek látjuk, ha a saját korosztály életkorátlagaihoz csak a három évnél terjedelmesebb sávokban gondolkozók arányait rendeljük.

3. táblázat A saját generáció szélesebb három évjáratnál, a generáció életkori átlaga szerint (százalék, N = 363)³

A saját korosztály korátalaga	Százalék
14-16 év között	30
16-18 év között	40
18-20 év között	42
20-22 év között	72
22 év felett	93
Σ	45

Azt látjuk, hogy minél idősebbekkel azonosulnak a megkérdezettek a saját korosztály kijelölésekor, annál magasabb a szélesebb sávban gondolkozók aránya. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a generációjukat idősebbnek tekintők saját korosztályélményét nem csak érettebb, de változatosabb élethelyzetű kortársak alapozzák meg.

A saját generáció terjedelmére vonatkozó álláspontoknak akkor lesz majd jelentőségük, amikor a fiatalok gondjainak enyhülésére vonatkozó előrejelzésekben a saját és a következő generáció kilátásait mérlegelő ítéleteket ismerjük meg. Ez egy későbbi fejezet része, most azt kell áttekintenünk, hogy miként jellemezték saját korosztályukban lévő kapcsolati köreiket a megkérdezettek.

Kapcsolati körök a saját generációban

Amikor a saját generáción belüli kapcsolatokat vizsgáltuk – ismerve az egy-szeri megkérdezés módszerének korlátait –, nem törekedhettünk arra, hogy e kapcsolatokat működésükben is megismerve, olyan érzékenyen írassuk le funkciójukat, mint amire a longitudinális kutatások adnának lehetőségeket. Azzal kellett beérnünk, hogy a mindennapi szóhasználattal leírható kapcsolati skála néhány eleméről megkérdezzük a fiatalokat. Választásunk ennek az önkorlátozásnak az alapján „a látásból, arcról ismerem, de nem szoktunk

3 A forrástáblázathoz $\chi^2 = 49,65763$ és $p < 0,00001$ értékek tartoznak, igen erős szignifikanciát jeleznek. Mivel a forrástáblázat egy oszlopát emeltük ki, nem adtuk meg S oszlopot.

beszédbe elegyedni”, és „a nincsenek titkaink egymás előtt” végpontok közötti kapcsolati skála hét eltérő szintjére esett. A széleken lévő helyzetek az ismeretségnek alig nevezhető, felületes viszonyt és a fenntartásmentes kölcsönös bizalmat jelölték. Mindenkitől, aki egy-egy ilyen kategóriában kapcsolatokról adott számot, megkérdeztük ismerőseik hozzávetőleges számát és az ezzel kapcsolatos elégedettségüket.

Elsőként azt a rendezett sort kell áttekintenünk, amely a megkérdezettek hét eltérő karakterű ismeretségeinek létét (és persze hiányát is) érzékelteti:

4. táblázat *Vannak-e a saját korosztályodban olyanok...* (százalék, N = 400)

	%
akiket a barátainak tartasz	97
akiktől nehéz helyzetben szívesen kérnél tanácsot	95
akiket névről ismeresz, de találkozásaitokat nem szoktátok tervezni, megbeszélni, hanem a véletlenre bízátok	93
akiket látásból, arcról ismeresz, de nem szoktatok beszédbe elegyedni akikkel nincsenek titkaitok egymás előtt	93
akikkel úgy is beszélgethetsz, hogy névről nem ismered őket	84
akiket névről ismeresz, és találkozásaitokat tervezitek, megbeszéletek, de nem tartod őket barátainak	75
	74

A kutatásunkban figyelemmel kísért kapcsolati skála *három laza ismeretséget* foglalt magába: ismerem, de nem állok vele szóba; nem tudom, hogy ki, de beszélő viszonyban vagyunk; tudom, mi a neve, de a találkozások kedvéért nem vállalom a megbeszéléshez szükséges erőfeszítést. *A fordulópontot azok a kapcsolatok jelentik*, amelyekben ezt az erőfeszítést ugyan vállalom, de nem gondolom, hogy barátok lennénk. Végül *három erős karakterű kapcsolat* következik, amelyek elkötelezettséget, társam fontos ügyeim közelébe engedését, majd kölcsönös bizalmat igényelnek.

A rendezett sor jelzi, hogy a megkérdezettek e kapcsolatok mindegyikét ismerik, szinte valamennyiüknek vannak erős kapcsolataik, és háromnegyediküknek a lazább ismeretségekről is van saját élményük. Ezzel együtt az is átlátható, hogy a kontaktusokban többnyire szelektív szerepű bizalmat nem tartják mindent felülíró kritériumnak. Ennek hatását fedezhetjük fel abban, hogy barátokról és tanácsadásra kérhető ismerősökről szinte valamennyien beszámoltak, viszont a titkok kölcsönös megosztására méltó generációs társakról határozottan kevesebben adtak számot.

A megkérdezettek kapcsolati rendszerének jó jellemzője, hogy az általunk figyelemmel kísért hét ismeretségből egy-egy fiatal hány alkalommal állította, hogy kapcsolatai között ilyen (is) van. A *vannak ilyen ismerőseim* válaszok összesítésével képzett változó elméletileg 0 és 7 közötti értékeket vehetett fel. A *kapcsolatindex* a megkérdezettek ismeretségi körének összetettségéről ad képet, hiszen minél magasabb e mutató értéke, annál több eltérő karakterű kapcsolattal bír valaki. A mutató értékeinek emelkedése mentén az alábbi arányokat láttuk:

5. táblázat

A kapcsolatindex értékei	százalék
2	2
3	2
4	5
5	16
6	28
7	47

A rendezett sort két cezúrával három sávra osztottuk. Az első sávban 2–4 ismeretségi kategóriáról beszámoló fiatalokat találunk, arányuk együttvéve sem éri el a megkérdezettek egytizedét. Azt mondhatjuk, hogy ilyen szűk a fiataloknak az a csoportja, amely a kapcsolatépítésben visszahúzódó, akiknek szelektív késztetései erősebbek kapcsolatkereső törekvéseiknél. A második sávban 5–6 eltérő karakterű ismeretségről adtak számot. Az együttvéve 44 százalék súlyú csoportok tagjait a kapcsolatépítésben nyitottnak tekinthetjük, akik képesek az erős és a laza ismeretségek rendszerében eligazodni, különbséget is tesznek kapcsolati hálójuk elemei között. Végül a megkérdezettek legnagyobb csoportja valamennyi, általunk figyelembe vett ismeretséget a magáénak tudja. Ide tartoznak a legsikeresebb kapcsolatépítők, akik az ismeretségnek alig nevezhető viszonyokat is számon tartják, miközben a legszemélyesebb, bizalmi elemeket is hordozó kapcsolatokat ápolnak a korosztályukban.

A különböző erősségű ismeretségek létezésén túl áttekintettük a kapcsolati körök terjedelmét is. Arra kerestük a választ, hogy a hét, figyelemmel kísért ismeretség eltérő intenzitású személyessége mentén találunk-e különbségeket a kapcsolati körök nagyságában. Úgy is fogalmazhatunk, hogy vajon képesek-e a fiatalok szelektálni, amikor egyes ismerőseiket magukhoz közel engedik, másokat viszont a karakteresen laza ismeretségig fogadnak el.

A hét szint kiterjedtségét az egyetlen ismerőstől a 200 felettiig 11 sávban kódoltuk. Ennek nyomán a hét kapcsolathoz tartozó kapcsolati sávokat egy 77 cellából álló táblázatban tekinthetnénk át, ami azonban még azelőtt riasztóvá válna, hogy informatív lehetne. Az adattengert úgy tettük fogyaszthatóvá, hogy minden kapcsolati típus esetében megkerestük a mediánt. Ezzel kiemelhetjük, hogy melyik sávban éri el a többséget (50 százalék + 1 válasz) az adott kapcsolatban ismerősökkel rendelkező kör. Ha a medián sávja egybeesik a domináns nagyságú válaszcsoporthal, akkor táblázatunknak a kapcsolathoz tartozó sorában egyetlen adatot tüntetünk fel, ha van a mediánt magába foglaló sávnál nagyobb arányú válasz, akkor a domináns választárányt is szerepeltetjük. A kövérrel szedett értékek minden sorban a domináns válaszcsoporthoz tartozó arányát jelzik.

6. táblázat A hét ismeretségi domináns előfordulási arányai és a mediánhoz tartozó válaszok (százalék, N = 400)

A kapcsolat jellege	A kapcsolattípushoz tartozó ismerősök száma						
	1	2-3	4-5	6-10	11-20	21-30	31-40
látásból ismeri, de nem beszélgetnek				18		8 (53)	
névről nem ismeri, de beszélgethetnek				22	14 (58)		
névről ismeri, találkozásai véletlenek				27	26 (76)		
névről ismeri, találkozásait tervezik, de nem barátok					23 (64)		
barátnak tartja				22 (71)			
nehéz helyzetben kérné a tanácsát		39 (54)					
kölcsönösen nincsenek titkaik		35 (63)					

A laza elkötelezettséget nem vagy alig kívánó kapcsolatoknál a mediánt magasabb sávokban találjuk, a domináns sáv alacsonyabb, mint a medián csoportja. A domináns sáv a medián sávjával elsőként a fordulópontot jelentő „ismerős, de nem barát” kapcsolatnál esik egybe. A további, egyre személyesebb viszonyt jelentő kapcsolatoknál már nem találunk sem tíz személy feletti mediánt, sem ilyen terjedelmű domináns ismeretségi sávot. Sőt, a nagyfokú bizalmat igénylő tanácskérés és titokmentesség esetében a domináns kapcsolati sávban legfeljebb három ilyen ismerősről számoltak be a megkérdezettek.

A mediánhoz tartozó, zárójeles kumulált százaléértékek azt jelzik, hogy a megkérdezettek összesen hány százalékát találtuk az adott ismeretségi sávig. A cezúrákkal szétválasztott ismeretségek kategóriái között a megkérdezettek válasza jól elhatárolható váltásokkal jelzik, hogy kapcsolataikat egyre szigorúbb kritériumok alapján építik. A legszemélyesebb helyzetekbe mind kevesebb ismerőstük avatják be.

Együttvéve azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek ismeretségi köreinek sávterjedelme egyre szűkebb, ami jól érzékelteti a fiatalok választásainak szigorúságát. Úgy látjuk, határozottan elválasztják felületes és elkötelezett kapcsolataikat, az utóbbiakból néhány jó emberükre korlátozódik a kapcsolati készletük.

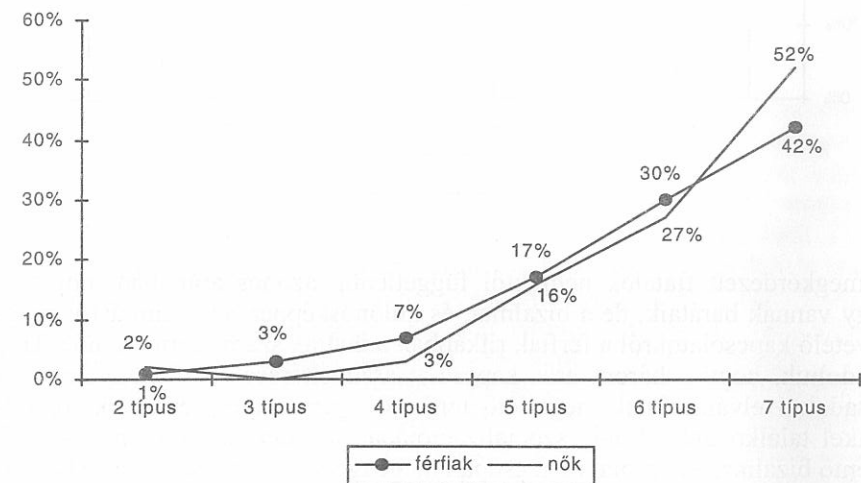
A generációs kapcsolatok összetettsége és sávjainak terjedelme után a megkérdezettek elégedettségéről is képet adhatunk. Mindenkitől, aki elmondta egy-egy kapcsolattípushoz tartozó ismerősei számát, megkérdeztük, hogy örülné-e, ha több, illetve kevesebb ilyen ismerőse lenne, vagy ennyit éppen elégnek tart.

Az éppen elég válaszok összeszámlálása alapján képzett változót elége-

dettségi indexnek neveztük, amely elvben a 0 és a kapcsolatindex közötti értékeket vehetett fel. Az ebből számított súlyozott átlag olyan mutató, amellyel a megkérdezettek csoportjait összehasonlíthatjuk. Az index számítás módjából következően minden kapcsolatindexhez egyetlen elégedettségi index tartozhat, a súlyozott átlag pedig sehol sem lehet több az első értéknél. A két index segítségével kezdtük meg az átfogó képtől eltérő csoportok keresését.

A sajátos helyzetű és elégedettségi csoportokat keresve feltételeztük, hogy az életkor, a nemek és a tanulók iskolatípusa szerint jellegzetes különbségeket találunk. A megkérdezettek különböző korú csoportjainál sem a korosztályon belüli egyes kapcsolatokban, sem pedig az ismeretségi kör összetettségében, illetve az elégedettségben nem találtunk érdemi különbségeket. A nemek szerint viszont a kapcsolati körök összetettségében, az elégedettségben és az erős kapcsolatok egy részénél egyaránt láttunk eltéréseket. Különálló mozaikként ezek is legfeljebb érdekes tapasztalatnak számíthatnak, amelyeknek nem tulajdonítanánk jelentőséget, de tendenciájuk együttesen szemlélve annál fontosabb. A következő ábrán a férfiak és a nők korosztályon belüli kapcsolatainak összetettségét mutatjuk be.

2. ábra A kapcsolati kört alkotó ismeretségi típusok száma, nemek szerint (százalék, N = 400)

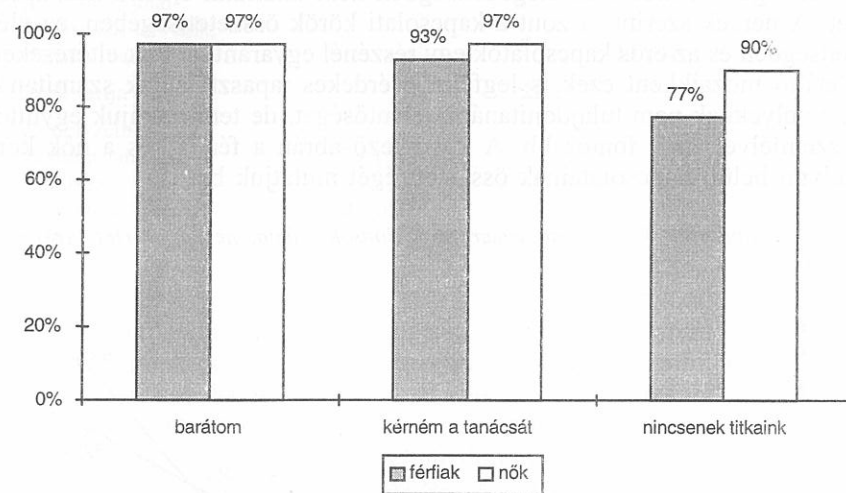

A férfiakat jellemző arányok, a két kapcsolatról beszámoló szűk csoport kivételével, az utolsó előtti csoportig néhány százalékkal magasabbak a nők válaszait jelző adatoknál. Az eltérések az utolsó csoportban éles váltással fordulnak ellenkező előjelűre. A két nem szinte párhuzamosan emelkedő adatainak a nők körében látott hirtelen megugrása azt jelzi, hogy a férfiak és a nők a legtöbb vizsgált kapcsolatban egymáshoz közeli mértékben érintettek, és valószínűleg egy típushoz tartoznak azok a kapcsolatok, amelyekben érdemi eltérések lehetnek.

Emellett az is átlátható, hogy a kevés elemből álló kapcsolatszerkezet mindkét nem esetében igen ritka, a megkérdezett fiatal férfiak és nők egyaránt inkább kapcsolatépítő, kapcsolatkereső beállítottságúak, mint visszahúzódóak. Amit a kapcsolatindex értékeinek értelmezése során megfogalmazzunk, az nemek szerint elkülönítve is érvényes.

Az eltéréseket a korosztályon belüli erős ismeretségekben értük tetten. A következő grafikon a férfiak és a nők baráti kapcsolatainak, nehéz helyzetekben tanácskérésre érdemesnek tartott ismerőseinek és titkomegosztásra is méltó generációs társainak létét (és persze hiányát) érzékeltetheti.

3. ábra A három erős kapcsolat, nemek szerint (százalék, N = 400)

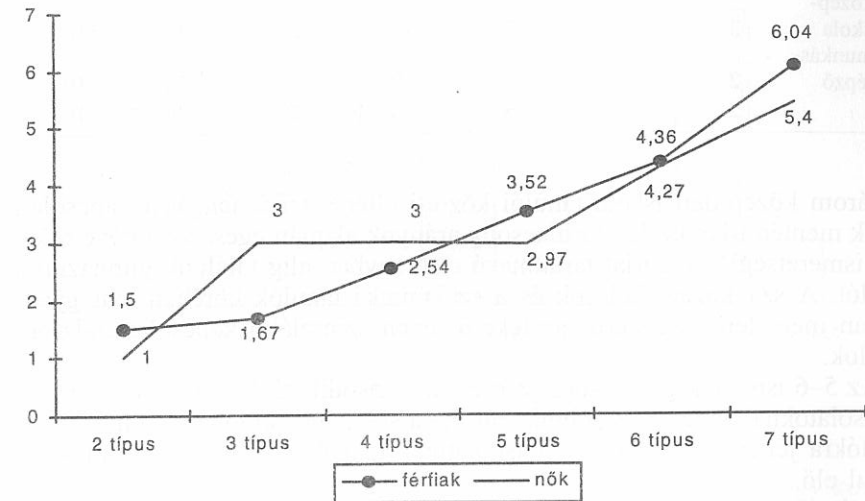

A megkérdezett fiatalok nemüktől függetlenül, azonos arányban mondták, hogy vannak barátaik, de a bizalmat, és különösképpen az intimitást is megkövetelő kapcsolatokról a férfiak ritkábban adhattak számot, mint a nők. Úgy gondoljuk, hogy a három erős kapcsolat arányeltéréseiben a hagyományos társadalmi elvárásoknak megfelelő férfi-női szerepekhez rendelt különbségekkel találkozunk. A nők szocializációjában a „felhőtlen titkomegosztást” jelentő bizalmas kapcsolat nem csupán megengedett, de a szerepkészlet elvárt összetevője is. Ugyanakkor a férfiaktól „megfontolt” viselkedést, a kapcsolatok „kritikus” kezelését várja a társadalmi környezet. Az eltérő szerepekhez eltérő karakterű kapcsolati készletet rendelő szocializáció hatása jelenik meg az ismeretségi körök különbségeiben. Azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek azonosultak a társadalmi elvárás különbségeivel, emiatt az ifjú férfiak egy kis részének nincsenek olyan ismerőseik, akik a nehéz helyzetekben a tanácskérés gesztusával beavathatóak, illetve közel egynegyedüknek hiányoznak a titkok megosztására alkalmas ismerősök.

A kapcsolatindex sávjaihoz rendelt elégedettségindex-értékek azt jelzik, hogy nemek szerint nem csak az eddig látott kis mértékű helyzetkülönbséggel

kell számolnunk, hanem azzal is, hogy a nők – összetettebb kapcsolatrendszerük (5 típustól felfelé) mellett is elégedetlenek.

4. ábra A kapcsolatsávokhoz tartozó elégedettségindex súlyozott átlaga, nemek szerint (x, N = 400)

Az indexértékek sorozatának első három tagja nem érdemel különösebb figyelmet, hiszen láttuk, hogy a kettőtől négyig terjedő ismeretségi kategóriába igen kevesen tartoznak. Attól a ponttól kezdve, ahol a fiatalok már számottevő arányban fordulnak elő, tehát az öt ismeretségi kategóriáról megkérdezettktől felfelé a férfiak következetesen elégedettebbek a lányoknál. Ez azt jelenti, hogy a férfiak fokozatosan hátrányosabbá váló helyzetüket is inkább elfogadják, mint amennyire a lányok elégedettek a leginkább összetett sávban kialakuló kapcsolati előnyeikkel. Azt már láttuk, hogy ez az előny döntően a felfokozott személyességet követelő erős kapcsolatokhoz köthető. Éppen emiatt állítjuk, hogy a megkérdezettek azonosulnak az eltérő társadalmi szerepeltvárásokkal. A férfiak elégedettebbek, hiszen kapcsolati készletüket a „férfias távolságtartás” követelményével összhangban állónak tekintik, a lányok kevésbé elégedettek, mert a „nőiesen magas hőfokú” kapcsolatok iránti elkötelezettségük arra motiválná őket, hogy mind több ilyen ismeretségük legyen.

Az eddig megismert csoportsjátosságok és a különféle iskolákban tanulóknak kapcsolatrendszerének eltérő jegyei abban különböznek, hogy a nemek közötti eltérések forrását az erős kapcsolatokban találtuk, az iskolatípusok mentén talált differencia viszont döntően egy olyan kapcsolathoz kötődik, amely az ismerős és a barát deklarált megkülönböztetés miatt inkább gyenge.

A kapcsolatindex a tanulók iskolatípusa szerint a korosztályon belüli ismeretségi kör összetettségének markáns eltéréseit jelzi.

7. táblázat A kapcsolati kört alkotó ismeretségi típusok száma, iskolatípus szerint (százalék, N = 370)⁴

	2 típus	3 típus	4 típus	5 típus	6 típus	7 típus	Σ
gimnázium	–	–	4	29	30	37	100
szakközép-iskola	3	3	7	15	25	47	100
szakmunkás-képző	2	2	3	9	32	52	100
Σ	2	2	5	16	29	46	100

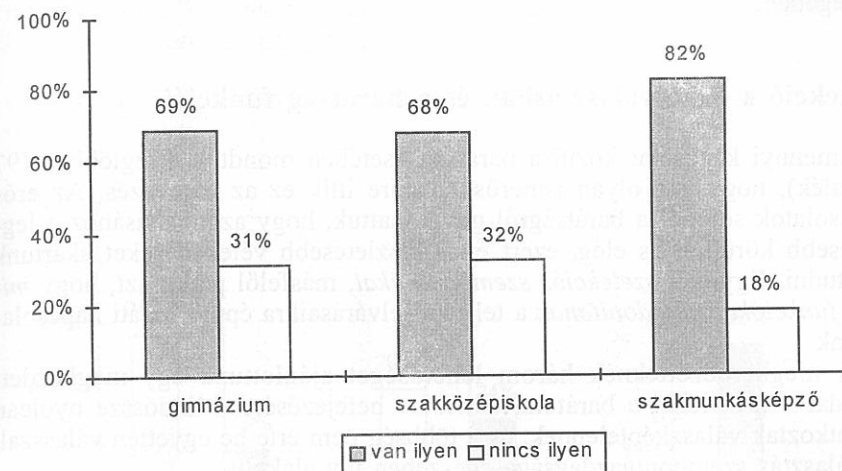
A három középfokú iskola tanulói közötti eltérés tendenciáját a kapcsolati sávok mentén írhatjuk le. Az alacsony arányok alapján egészében véve ritka, 2–4 ismeretségi kategóriát tartalmazó első sávban alig találunk gimnáziumi tanulót. A szakközépiskolások és a szakmunkástanulók körében már gyakrabban megjelennek az erős szelekció révén szimplább kapcsolatrendszerű fiatalok.

Az 5–6 ismeretségi típusból szerveződő második sávban az erős és a laza kapcsolatoknak is jelentős súlyuk van. Ez a sáv leggyakrabban a gimnáziumi tanulókra jellemző, a másik két iskolatípus tanulói között kisebb arányban fordul elő.

A harmadik sávhoz olyan fiatalok tartoznak, akiknek az általunk figyelemmel kísért hét ismeretségi típus mindegyikében van generációján belüli kapcsolata. Itt a valódi kapcsolatot nem jelentő ismeretségektől az erős kötődésekig mindenféle viszony megtalálható. Mindhárom iskola tanulóinál jelentős az előfordulása, de a gimnazisták körében jóval ritkább, mint a szakközépiskolások között, és legjellemzőbb a szakmunkás-képző iskolák tanulóira.

Az arányeltérések mértéke sejteni engedte, hogy az eltérések hátterében mindössze egy-két ismeretségi típus előfordulásának jellegzetes különbséget találhatjuk. Amikor a hét kapcsolat előfordulását az iskolatípusok szerint elkülönítve szemléltük, akkor a három-három gyenge, illetve erős ismeretségnél mindössze néhány százalékos eltérést láttunk. A választóvonalnak tekinthető „...olyanok, akiket névről ismersz, és találkozásaitokat tervezték, megbeszéltek, de nem tartod őket barátaidnak” karakterű ismeretségről viszont a középfokon tanuló megkérdezettek három csoportjából a szakmunkástanulók a két másik csoporttól eltérő arányban adtak számot. A különbségeket olyan szerkezetű ábrán tehetjük szemléletessé, mint amelyet az erős kapcsolatok nemek szerinti arányainak bemutatására is használtunk.

⁴ A táblázathoz $\chi^2 = 24,49033$ és $p < 0,01$ értékek tartoznak, amelyek erős szignifikanciát jeleznek.

5. ábra Az „ismerős, de nem barát” karakterű kapcsolatok, az iskolatípus szerint (százalék, N = 370)⁵

A szakmunkástanulók 13–14 százalékkal gyakrabban mondták, hogy korosztályukban van olyan ismerősük, akivel tervezett, előre megbeszélte módon találkozhatnak, de kapcsolatukat nem tekintik barátságának. Ezt a különbséget elvben úgy is értelmezhetnénk, hogy a megkérdezett szakmunkástanulók a többi középiskolásnál magasabb arányban sajátították el az ismerős és a barát közötti különbségtétel képességét. Álláspontunk szerint azonban adataink sokkal inkább a valóságot, mint a képességeket tükrözik. Arról informálnak, hogy a szakmunkástanulók programjaikat gyakrabban töltik olyan ismerősök társaságában, akikhez csupán gyenge kötésekkel kapcsolódnak.

Ez utóbbi értelmezésünkben megerősít bennünket felvételünknek egy további tapasztalata. A szakmunkástanulóknak mindössze 23 százaléka állította, hogy ha vannak elvárásainak megfelelő barátai, akkor ez arra jó, hogy velük közös programokra, örömeivel időtöltésre nyíljon lehetőség. A megkérdezettek közül a gimnazisták ennél lényegesen gyakrabban kapcsolódtak a barátságához a közös örömeiket.

A csoportok közötti eltérések után érdemes felidézni azt a tapasztalatot, hogy a hétfajta ismeretség közül ez a legritkább. A megkérdezettek 74 százalékának vannak ilyen ismerősei. Azt kell mondanunk, hogy a kapcsolati körök iskolatípus szerinti eltéréseinek legjelentősebb összetevője olyan ismeretségekhez kötődik, amely a figyelemmel kísért rendszer legkisebb súlyú eleme.

A kapcsolati körökről szerzett ismereteink alapján azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek nem csupán ismerik és átélik a hétféle ismeretség mind-

⁵ A forrástáblázathoz $\chi^2 = 8,19011$ és $p < 0,05$ értékek tartoznak, amelyek azt jelzik, hogy adataink szignifikánsak.

egyikét, de azt is, hogy tapasztalataik közel homogén élményegyüttesből adódnak. Mindössze a nemek és az iskolatípus mentén láttuk, hogy egy-egy ismeretségtípus eltérései különbségeket okoznak a kapcsolati körök összetettségében.

Szelekció a barátválasztásban és a barátság funkciói

Valamennyi kapcsolat közül a barátság esetében mondták a legtöbben (97 százalék), hogy van olyan ismerősük, akire illik ez az elnevezés. Az erős kapcsolatok sorából a barátságról gondolhattuk, hogy azonosításához a legkevesebb körülírás is elég, ezért erről részletesebb vélekedéseket akartunk megtudni. Egyfelől *szelekciós szempontjait*, másfelől pedig azt, hogy *milyen funkciókat tulajdonítanak* a teljesült elvárásaikra épülő baráti kapcsolatoknak.

A megkérdezetteknek három lehetőséget ajánlottunk egy megkezdett mondat – „Az lehet a barátom, aki...” – befejezésére. Mindössze nyolcan mutatkoztak válaszképtelennek, és a többség nem érte be egyetlen válasszal. A választás szempontgazdagsága egészében így alakult:

8. táblázat *A barátok kiválasztásának tagoltsága* (százalék, N = 400)

egyáltalán nem tudott válaszolni	2
egy választ adott	27
két választ adott	45
három választ adott	26

Ezt követően 392 fiattól kérhettük, hogy mondja el, mire jó neki, ha olyanok a barátai, mint ahogyan azt a mondatbefejezés(ek)ben elmondta. A három befejezhető mondat nyomán itt azt kértük, hogy legalább annyi választ adjanak, ahány mondatot befejeztek. Ha legalább egy választ kaptunk, akkor befejezésként megkérdeztük, hogy másra is jó-e, ha van ilyen barátjuk. Így elvben akár a barátság négyféle személyükre szabott funkcióját is elmondhatták. Az összes kérdezhető fiatal közül csupán egy százalék akadt, aki egyáltalán nem tudott válaszolni, viszont háromnegyed részük több funkcióját is elmondta a barátságnak. A válaszok megoszlása ezt a képet mutatta:

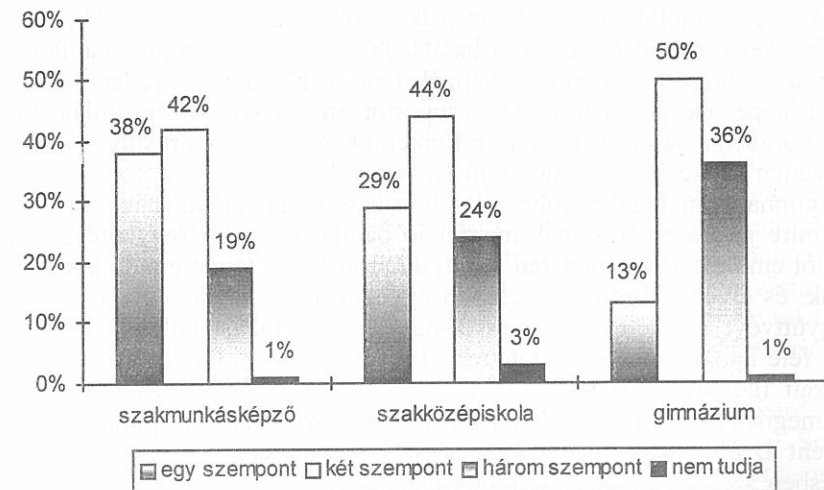
9. táblázat *Mire jó, ha olyanok...?* (százalék)

egyáltalán nem tudott válaszolni	0	(egy személy)
egy választ adott	25	
két választ adott	38	
három választ adott	32	
négy választ adott	5	

Azt mondhatjuk, hogy a megkérdezetteknek kialakult szempontjaik vannak lehetséges barátaik megválasztásához, és azt is határozottan tudják, milyen

funkciókat töltenek be számukra a baráti kapcsolatok. A szempontrendszer azonban nem differenciálatlanul többrétű, és a barátság funkcióit is eltérő tagoltsággal ítélik meg. A szimplább és összetettebb választási szempontok illetve a barátság funkciógazdagságának eltérései legjobban a különböző iskolákban tanulók csoportjai szerint válnak el.

6. ábra *A barátok kiválasztási szempontjainak tagoltsága, iskolatípus szerint* (százalék, N = 370)⁶

Mindhárom csoportra elsősorban a barátok megválasztásának két szempontja jellemző. Egymáshoz közeli arányokban, domináns módon két kritériumot említettek. Ezt az egy, illetve három szempontú kiválasztás szimmetrikus eloszlásban egészíti ki. A szakmunkástanulók körében gyakori, hogy egyetlen kritérium alapján választanak barátot, és csak ritkán említettek három szempontot. A szakközépiskolába járók között a domináns, két szempontú választást közel azonos súllyal veszik körül a barátaikat az egy, illetve három kritérium szerint megválasztó társaik. Végül a gimnazisták esetében a két szempontot említők mellett jelentős a három elemű szempontrendszer, és igen ritka, hogy mindössze egy kritérium alapján választanak barátot.

Úgy gondoljuk, hogy a most látott eltérések elválaszthatatlanok attól, hogy a három iskola tanulói milyen funkciógazdagságot tulajdonítanak baráti kapcsolataiknak.

6 A forrástáblázathoz $\chi^2 = 20,00589$ és $p < 0,01$ értékek tartoznak, erős szignifikanciát jelezve.

10. táblázat *A barátság funkciógazdagsága, iskolatípus szerint (százalék, N = 362)*⁷

	1 funkció	2 funkció	3 funkció	4 funkció	nem tudja	Σ
szakmunkásképző	36	42	19	2	1	100
szakközépiskola	27	41	30	2	—	100
gimnázium	3	25	56	16	—	100
Σ	25	38	32	5	—	100

A szakmunkástanulók és a szakközépiskolások domináns válaszaikban egyaránt két-két funkciót rendeltek a barátsághoz. A két iskolatípus tanulóit az választja el, hogy a szakmunkásképzők tanulói közül az egyetlen funkciót említők képeztek a szubdomináns csoportot, míg a szakközépiskolák diákjainak körében a barátsághoz három funkciót kapcsoló csoport súlya nagyobb az egyetlen funkcióban gondolkodó társaikénál.

A gimnáziumi tanulók több mint fele három funkcióval határozta meg, hogy mire jó, ha elvárásainak megfelelő barátai vannak. Negyedrészüket két funkciót említett, jóval egytized feletti a három funkcióban gondolkodó csoportjuk, és elvértve fordult elő csupán egyetlen funkciót tartalmazó válasz.

Együttvéve azt kell mondanunk, hogy a szakmunkástanulóktól a gimnazisták felé haladva egyre összetettebb funkciórendszert tartalmaztak a megkérdezett fiatalok válasza. Az elvárások és a funkciók sorozatának tagoltságát megismerve, figyelmünket a két rendszer tartalmára összpontosíthatjuk. Elsőként az elvárás együttes részeit vesszük szemügyre, a három mondatbevezetésben szereplő összes motívum alapján.

11. táblázat *Az lehet a barátom...*

	Σ 3 százalék ⁸
akit én megbízhatónak tartok, akire én számíthatok	55
akit nekem tetsző tulajdonságok, tevékenységek jellemeznek	40
aki egyoldalúan megért, elfogad engem és a hibáimat is elfogadja	33
akivel kölcsönös a bizalom, a megértés, a segítségnyújtás	28
aki olyan, mint én vagy hasonlít rám	27
aki mentes az általam rossznak tartott tulajdonságoktól, tevékenységektől	7
egyből elvárások	6

Az elvárás együttes első kiemelésre érdemes összetevője az egyoldalú mozzanatok túlsúlya. A megkérdezett fiatalok elvárásaiban minden más mozzanathoz képest gyakrabban találkozunk a titkaikat megőrző, őket soha be nem csapó korosztálybeliek, a határozott, a nyugodt helyzeteket kedvelő barátok, az őket elfogadó, hibáikat is elviselő, türelmes társak iránti felfokozott igényekkel.

⁷ A táblázathoz $\chi^2 = 80,49033$ és $p < 0,00001$ értékek tartoznak, amelyek igen erős szignifikanciát jeleznek.

⁸ A rendezett sor elemeinek összege 100% feletti, mert a megkérdezettek többsége nem egyetlen választ adott.

Ezek határozzák meg vágyaikat, és az a sejtésünk, hogy praxisukban is háttérbe szorul a kölcsönösség.

Az ilyen karakterű válaszoknak csak töredékét teszik ki az olyan mondatbefejezések, amelyekben felbukkannak a „számíthatunk egymásra”, az „adok-kapok”, a kölcsönös segítségnyújtás elemei, vagy az, hogy társukat barátjuknak tekintve ők is nyújtsanak valamit az elvárt előnyök fejében. Ha mást nem, akkor legalább a „like me” élményét a tulajdonságok, az értékek hasonlósága, azonossága nyomán.

Ha nagyon szigorúak vagyunk a tipizálásban és *nem soroljuk az egyoldalú követelmények közé a rossz jellemvonások, viselkedésszerű hiányával negatív meghatározásokat* tartalmazó válaszokat, viszont az *olyan, mint én* felismeréseket *kölcsönösségnek tekintjük*, akkor is 2,32:1 arányú a barátokkal szemben *egyoldalú igényeket sorakoztató* mozzanatok dominanciája a kölcsönösség akár halvány elemeit is hangsúlyozó válaszok rovására.

Úgy gondoljuk, hogy az így leírt kép háttérében kétféle hiány húzódik meg. Egyfelől a valódi társas élmény, az olyan helyzetek hiánya, amelyekben együtt hoznak létre valamit. A középiskola minden típusában individuális eredményeket kell felmutatniuk, olyan versenyhelyzetben, amelyben mindenki vetélytárs. Közös produktum létrehozását egyik iskola sem várja, sőt a kontraszelektív hatás miatt (vagyis hogy ami az egyéni eredménytől figyelmet, energiát von el, az kimondottan káros, esetenként még retorzióval is járhat) tudatosítja is diákjaiban az „ellenérdekeltséget”.

Másfelől pedig az egyoldalúság diadalútját egyenetlik a megkérdezettek eddig elszenvedett veszteségei, önfogadattási törekvéseik kudarcjai. Sokszor kellett csalódnuk – szintén egyoldalú elvárásokat valló társakban – ahhoz, hogy ennyire tartózkodjanak a kölcsönösségtől.

Mindezek mellett egy másik kiemelésről sem feledkezhetünk meg. Az egyoldalúság kontra kölcsönösség dichotómiája ellenére nem kerülheti el figyelmünket a bizalom motívumának gyakorisága a választípusok tartalmi jegyeinek sorában. Az egyoldalúan elvárt és a kölcsönösen felmutatható bizalom együttvéve a megkérdezettek 83 százalékának válaszaiban megjelent, tehát alig találoztunk olyan fiatallal, aki valahogyan ne kapcsolta volna a bizalmat a barátsághoz.

Megengedhetőnek tartjuk azt a feltevést, hogy azok közül, akik válaszaikban az egyoldalú megbízhatóságot hangsúlyozták, idővel sokan eljutnak az érettségnek arra a fokára, amely a baráti kapcsolatokban lehetővé teszi a kölcsönösséget. Ennek elsősorban az a feltétele, hogy olyan tapasztalatokhoz jussanak, amelyekben a nyíltságot nem kell kiszolgáltatottságnak látniuk, amelyekben a barátaik számára tett gesztusok viszonzást váltanak ki, egy szóval a gyakorlatban éljék át a kölcsönösség ízeit. Tudjuk, álláspontunk könnyen jámbor óhajnak minősülhet, de úgy gondoljuk, hogy napjaink kis magyar vadkelete sem kizárólag az „okossá” felnövő ifjak melegágya, érett felnőtté is válhatnak. A bizalom iránt megfogalmazott igények súlya alapján ez a lehetőség is a most látott kép távlati közé tartozik.

Mint ahogyan azt is magában hordozza, hogy a viszonzatlanul begyűjtött gesztusok előnyeit pragmatikus logikával a nyereségek közé elkönyvelő, kapcsolataikban is hozamcentrikus felnőtté válhatnak. Bizonyára ez is meg-

történik közülük nem eggyel, hiszen barátságon kívül érdekkapcsolatok is köthetik őket korosztályuk tagjaihoz. Nem véletlenül fordult elő, hogy amikor a kérdésünk arra irányult: vajon mit tesz ma azért, hogy sikeres felnőtté váljon, a válaszok között többször is ott volt a *gyűjtöm az összeköttetéseket*, illetve a *gondozom a kapcsolataimat* motívum. De ez már egy másik történet, dolgozatunkat most a barátság funkcióiról megismert álláspontokkal kell folytatnunk.

Az elvárásait megfogalmazó 392 megkérdezett négy válaszig sorolhatta a barátság funkcióit. A válaszgazdagság nyomán a rendezett sor ismét 100 százalék feletti motívumot fog egybe.

12. táblázat A barátság funkciói

	Σ 4 százalék
megadja az őszinteség, a bizalom lehetőségét	60
segítséget jelent nehéz helyzetekben, tanulni lehet abból, amit társam ismer	51
a magány oldását, az egyedüllét elkerülését teszi lehetővé	35
közös időtöltésre, örömelvű programokra ad módot	27
garancia a csalódások, az alárendelődés, a lenézetttség ellen	13
általános emelkedettség, üres jelzők	18
egyéb, besorolhatatlan funkciók	14

Az elvárások szerkezetében kiemelkedő szerepű bizalom, őszinteség a funkciók esetében is domináns súlyúnak bizonyult. Úgy látjuk, hogy a kutatásunkban vizsgált korosztály számára a társas kapcsolatokról feltehető legfontosabb kérdés teoretikus módon így hangzik: *kiben lehet megbízni?* Vagy egy személyre fordítva: *bízhatom-e benne?* Az elvárások kapcsán a bizalom motívumának döntően egyoldalú hangszerelése éppen azt jelezte, hogy a kérdés praktikus változatára gyakran kellett tagadó választ adniuk. Ennek ellenére ezt a barátság minden más elé helyezendő funkciójának tekintik.

A megkérdezettek több mint fele olyan motívumokat említett, amelyek szerint a barát(ok) hiányzó vagy szűkös tudásuk, helyzetmegoldó képességük kialakulásában, fejlődésében jut(nak) szerephez. Ez a funkció személyiségüket gazdagítja, a bajok elhárításában, leküzdésében segíti őket. A többnyire konszenzussal járó ítéletek, ez esetben iskolatípus szerint, jelentősen elválnak egymástól. Erre még vissza kell térnünk.

Az elvárások szerkezetében meglehetősen szerény, mindössze 7 százalék súlyú negatív meghatározások a funkciók esetében jóval gyakoribbak. Két motívumcsoportot is találtunk, amelyek hátrányok, kellemetlen vagy megalázó helyzetek elkerülésében ragadják meg a barátság funkcióit. A kiterjedtebb válasz csoportban a magány, az egyedüllét ellenszereként írják körül a barátok szerepét. Ilyen válaszokat a megkérdezettek erős harmadától kaptunk. Úgy gondoljuk, hogy azoktól, akiknek volt vagy van tapasztalatuk a társtalanságról. Ezért is választottuk el az ilyen elemeket a közös időtöltés, az örömelvű programok pozitív kifejtésű motívumtípustól.

Ezekhez az elkerülő válaszokhoz közelebb állnak (a 13 százaléknál elő-

forduló) védekező motívumcsoport elemei: amelyekben a becsapás, a lenézés, az alárendelt helyzet elkerülése jelenik meg a barátság funkciójaként. Jó okunk van azt hinni, hogy az ilyen válaszokat azoktól kaptuk, akik nem csupán hallottak a társas kifosztottság különböző változatairól, de volt már részük ilyesmiben. Tudják, milyen érzés, amikor rádöbbennek: valaki rászédte őket, a barátságtól garanciát remélnék ennek megismétlődése ellen. A két, eltérő tartalmú, elkerülő motívum a megkérdezettek 48 százaléka esetében valószínűsíthetővé teszi a korábbi rossz tapasztalatokat.

A barátság együttes időtöltésre, kellemes programokra nyújt lehetőséget a kérdezettek erős negyedrézének válaszai szerint. Ez a funkció az egyike annak a két tartalmi motívumnak, amelyek nem konszenzusközeli ítéletek. Az iskolatípusok mentén éles arányeltérések kísérik az előfordulását, értelmezésükre még visszatérünk.

A tartalmatlan, mellébeszélő válaszok a funkció felől szemlélve üresek, többnyire egy-egy jelzőre korlátozódnak, például: a barátom becsületes, őszinte stb. Azért nevezzük általános emelkedettségnek, mert magasröptű, nemes szavakat hallunk, de ezek semmit nem árulnak el arról, hogy mire jó, ha barátjuk olyan, mint amilyenek az elvárásaik. A 18 százalékot kitevő ilyen választ főleg (31 százalék) a gimnazistáktól, legritkábban (8 százalék) a szakmunkástanulóktól kaptuk. Úgy tűnik, a gimnazisták némi „verbális gözt” is fontosnak tartottak az interjúkban. Arra gondoltunk, hogy ezt mi gerjesztettük a *másra is jó* bevezetésű negyedik válaszlehetőséggel. Megnéztük, hol sűrűsödtek az ilyen válaszaik, és azt láttuk, hogy a 178 harmadik válaszban 21 százalékuk toldotta meg egy-egy jelzővel korábbi, tartalmas választ.

A fejlesztő-segítő és az örömelvű együttes szabadidőtöltés funkcióknál megoszlottak az álláspontok, ezért ezeknél az iskolatípus szerinti eltérésekre is figyelniük kell.

13. táblázat Két funkció eltérő megítélése, iskolatípus szerint (százalék, N = 362)

	fejlesztő-segítő funkció	örömelvű programok funkció
szakmunkásképző	35	23
szakközépiskola	57	12
gimnázium	62	58
Σ	51	27
$\chi^2 =$	20,33624	61,66166
p =	0,00000	0,00004
szignifikancia	igen erős	igen erős

A baráti kapcsolatnak a szakmunkástanulók jóval ritkábban tulajdonítottak fejlesztő-segítő funkciót, mint a másik két középfokú iskola diákjai. Úgy gondoljuk, hogy elsősorban azért, mert a leendő szakmunkások a barátságtól függetlenül is kevésbé tekintik értéknek személyiségük gazdagodását. Másodsorban pedig azért, mert miközben tudásban-készségekben mégiscsak érettebbé válnak, ezt kevésbé tudatosan élük meg. Megtörténik velük, de erre

ritkábban reagálnak önreflexióval. Talán nem is törekszenek rá olyan programszerűen, mint ahogyan a velük egykorúak körében ezt gyakran tapasztalhatjuk.

Az örömelvű programok, a közös szabadidőtöltés döntően a gimnáziumi tanulók számára fontos funkciója a baráti kapcsolatnak. A szakmunkástanulók esetében egy korábbi tapasztalatunk segítségével értelmezhetjük, hogy miért ilyen ritkán kötődik a barátságához a közös programok révén átélhető öröm, hiszen a leendő szakmunkások tervezett programjaik-találkozásaik közben gyakran olyanokkal töltik idejüket, akiket nem tekintenek barátjuknak. A szakközépiskolai tanulók körében látott alacsony arányokra felvételeink adatai alapján nem tudunk mérvadó értelmezést találni, támpont nélküli találgatásokba viszont nem szeretnénk belebocsátkozni. Így e csoport választai értelmezés nélkül maradnak.

A barátokkal kapcsolatos elvárásokat és a barátság funkcióiról megismert álláspontokat összegezve azt kell mondanunk, hogy megismertük a megkérdezettek *megbízható társak iránti erős, de feltehetően csak ritkán teljesülő igényét, és láttuk, hogy ezt a barátság funkcióinak sorában kiemelt helyre tették.* A funkciószerkezetben a veszteségek elkerülését szolgáló szerep hangsúlyos megjelenése alapján arra kell gondolnunk, hogy *sok egyoldalú elvárást éppen a kudarcoktól, csalódásoktól való félelem nyomán fogalmaztak meg a fiatalok. Ez egyben arra is figyelmeztet bennünket, hogy a barátság funkciói és a barátokkal kapcsolatos elvárások nem válnak mereven ketté, egymást erősítő, illetve kioltó folyamatok játszódnak le a fiatalok kapcsolatrendszerében leggyakrabban megjelenő ismeretségtípushoz kötöten.*

A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében

Interjú Havas Gáborral

– *Gondolom az érdeklődésed a '71-es Kemény-féle kutatással kezdődött.*

– Igen. Ez minden szempontból fontos tanulóiskola volt. Kemény úgy szervezte meg, hogy minden résztvevő megkapott egy megyét, önállóan kellett kérdőívezni, interjúzni és ez azt jelentette, hogy az ember több hónapon át járta a maga megyéjét, megismerkedett azokkal a problémákkal, amelyek ott tetten érhetők voltak. Létezett ugyan egy lista azokról a helyekről, ahol a kérdőívezést bonyolítani kellett, de azt hiszem, többé-kevésbé mindannyian eljutottunk azokra a településekre, ahol nagyobb arányban élnek cigányok. Ezt azért mondom, mert messze többet jelentett ez a munka, minthogy lezavarjuk a ránk eső részt, s egy eléggé intenzív szembesülés volt valamivel, amivel korábban nem találkoztunk.

– *Hogyan találtatok egymásra Keménnyel?*

– Ebben egy csomó véletlen van, ami összességében mégsem tekinthető véletlennek. Én úgy kerültem vele kapcsolatba, hogy az egyetem után három évig voltam Baranyában népművelő, és egy ottani barátom révén, aki Hajdúból jött oda népművelőnek, megismerkedtem Bucz Hunorral, aki szintén népművelő volt. Színjászó csoportot vezettem ott, nagyon jóba lettünk Hunorral, aztán amikor visszakérültem Pestre, találkoztunk. Ő közben Földváron dolgozott, ahonnan azért kellett eljönnie, mert meglehetősen ellenzéki hangvételű színjászó csoportot csinált, s lehetetlenné vált a helyzete. Kemény nevét először tőle hallottam. Mondta, hogy a József Attila Művelődési Házban, ahol dolgozott, előadást fog tartani, és hogy ez a Kemény '56-os – addig én semmit sem tudtam róla. Lehet rajta vitatkozni, mikortól datáljuk a demokratikus ellenzék létezését, biztos, hogy nem onnantól. Természetesen voltak ellenzéki megnyilvánulások, jellegzetesen az amatőr színjátszásban. Voltak hangsúlyosan ellenzéki szellemiségű csoportok, Hunor csoportja is ezek közé tartozott. Ezért mondom, hogy ezek látszólag véletlenek, de mégsem véletlenek.

A vizsgálat úgy zajlott, hogy minden héten egyszer összejöttünk a Szociológiai Intézetben, mert Kemény ugyan nem ott volt állásban, de ennek az intézetnek a keretében csinálta a vizsgálatot. Adtak neki egy szobát, ahol keddenként össze tudott gyűlni a társasággal, és ő ott egy kis szabadegyetemet is tartott a kutatással párhuzamosan. Próbálta elmondani, milyen szemlélet alapján közelít a problémához. Előadta az életforma-elméletét, amibe

ezt az egész cigány problematikát is bele lehetett illeszteni. Tehát menetközben képzett minket.

– *Ő hol képezte ki magát? Mi volt az ő indítéka?*

– Mindig szociológiai érdeklődésű ember volt, noha orvosi egyetemre is járt, bölcsészkaron végzett, közgazdasági végzettséget is szerzett. Azok közé tartozott, akik '45 után baloldaliak voltak, de egyike azoknak, akik a leghamarabb döbbsen rá arra, hogy ez a rendszer mi felé megy, és kivonult. Egyetemen is tanított, de egy megnyilvánulása miatt kirúgták onnan. Ettől kezdve általános iskolákban tanított, különböző helyeken, például Angyalföldön, igazi proletár környezetben, és ő mindig kitekintett az iskola határán, mindig érdekelte, milyen háttérből jönnek a gyerekek. Családlátogatás ürügyén ő már ott csinált ilyen felmérés-féleséget. Egyértelműen kiderült számára, hogy mekkora ott a szegénység. '56 után lecsukták, azután priuszos volt, álnéven fordított, cikkeket írt. A hatvanas évek közepén Ferge Zsuzsával csinált a KSH-ban egy rétegződés-vizsgálatot. Akkor ők megegyeztek egymással, hogy ugyan foglalkozási kategóriákkal fognak operálni, mert mással nem lehet, de tulajdonképpen itt egy hatalmi rétegződésről van szó, és azt vizsgálják, hogy ki mennyire részesül a hatalomból illetve ki mennyire van attól megfosztva. Ennek mellékszálaként csinált egy szegénység-vizsgálatot a KSH keretén belül részben a rétegződésvizsgálat adataira építve. '70 táján már nyilvánvaló volt, hogy muszáj egy ilyen országos vizsgálatot csinálni. A cigányságról nem tudtak semmit. Ugyanakkor fönállt az a törekvés, hogy a cigányokat mint munkaerő-tartaléksereget mozgósítsák, és valahogy bevonják az extenzív iparosításba. Kellett már valamit tudni róluk. És akkor a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatalának a kezdeményezésére indult el ez a vizsgálat.

Nekem ebben a kutatásban a legmeghatározóbb élményem az volt, hogy bárhova mentem egy cigány telepre, két percen belül megjelent a rendőrség. Engem számtalanszor igazoltattak, olyan is volt, hogy letartóztattak, bevitték a siklósi határőrlaktanyára, és ott kellett töltenem egy éjszakát. Hiába volt megbízólevelem, azt mondták, az nem ér semmit. De hogy milyen fantasztikus mértékben ellenőrzés alatt tartja a rendőrség a cigányokat, a cigány közösségeket, és hogy milyen kemény rendőri elnyomás nehezedik rájuk, az az egyik alapvető élmény volt számomra. Azt is éreztem, hogy minden telepen van egy vamzer, egy beépített segédrendőr vagy besúgó, akinek révén ellenőrzés alatt tartják a telepet, és például amikor én megjelentem, akkor ez a besúgó gondoskodott róla, hogy két percen belül ott legyenek a rendőrök, és ellenőrizték, hogy jogosan vagyok-e ott. Ez egy kicsit szimbolikus: mennyire ki volt rekesztve a cigányság a magyar társadalomból annak ellenére, hogy a cigányok beléptek az ipar periferiájára, és hogy valami furcsa, rendkívüli dolog, amit azonnal meg kell nézni, ha egy idegen odamegy.

– *Befejeződött a kutatás, megjelent a kiadvány.*

– Ha azt a sárga fedelűt érted, azt '76-ban adták ki, és annak a szerkesztésébe Kemény már nem folyt bele. Akkor ő már rég ki volt rúgva. Még nem fejeződött be a vizsgálat, illetve a terepmunkálatok már befejeződtek, de a feldolgozás még zajlott, amikor őt kirúgták a Szociológiai Intézetből, amiért ezeket a szemináriumszerű foglalkozásokat tartotta ott velünk. Sze-

mélyesen Kulcsár Kálmán közölte velem, ő volt akkor az intézet igazgatója, hogy ezt nem csinálhatja tovább, ha valahol akarja csinálni, csinálja a lakásán. Így is lett. Folytatódott a lakásán, Ottilia lakásán, az én lakásomon is. Tehát ő úgy írta meg a zárótanulmányt, hogy már le volt váltva. Az a kötet nem az ő intenciója szerint készült. Valakit megbíztak a Szociológiai Intézetben. Velem például nem tárgyaltak és a többi szerzővel sem. Önkényesen eldöntötték, hogy mi kerül bele és mi nem. További tanulmányok is születtek, például Molnár Gyula is írt. Ottiliától ebben a kötetben semmi sincs, holott ő is írt több tanulmányt. Én a szegénység-vizsgálat terepmunkájában nem vettem részt, de többen voltak a cigány-vizsgálatban, akik abban is részt vettek. Mindannyiunk számára nyilvánvaló lett, hogy Magyarországon van szegénység, a szegénységproblémában külön kérdés a cigányság, és hogy ez olyan dolog, amivel foglalkozni kell. Aztán ki-ki a maga lehetőségei szerint folytatta is ezt a munkát. Keményt teljesen kiszorították a hetvenes évek első felében a szociológiából, egy ideig hivatalosan mások nevével folyó kutatásokat lényegében ő irányított, de nem a saját nevével jelentek meg azok a tanulmányok, amiket ő írt, aztán már ez se volt nagyon lehetséges. '77 elején, amikor a felesége meghalt, ki is ment Párizsba, emigrált, egyszerűen teljesen lehetlenné vált a helyzete. Viszont a tanítványai, akik nem voltak annyira lefeketedve, így vagy úgy folytatták. Folytatta Csalog – nem kell részletezni az ő idevágó munkásságát. Ottilia pedig 1972-ben a Fővárosi Pedagógiai Intézethez került, ahol Várhegyi György vezetésével egy kis szociológiai műhelyt működtettek. Mód nyílt arra, hogy szocializációs vizsgálatokat indítsanak, amibe Ottilia engem is bevont. A munkásság különböző rétegeiben vizsgáltuk a nevelési szokásokat. Először Csepelen egy elit szakmunkáskörnyezetben, azután pedig Angyalföldön, ahol kifejezetten szakképzetlen, szegény családok gyerekeit vizsgáltunk; C osztályokat választottunk, ahova már akkor is a leghátrányosabb helyzetűeket szelektálták. Később Ottilia nemcsak kutatást, hanem programot is kezdeményezett, ami a budapesti cigánygyerekek iskoláztatásához kapcsolódott. A Kemény-féle vizsgálatból is kiderült, hogy milyen hihetetlenül hátrányos helyzetben vannak a cigányok az iskola vonatkozásában. Úgy gondolta, hogy megpróbál ezen változtatni. Ennek érdekében először csinált egy kis vizsgálatot a budapesti cigányok helyzetéről. Írt erről egy tanulmányt, ebben nagyon szépen benne van, hogy az akkor igazán nem nagy létszámú budapesti cigányság – a nagy főlárlásnak még előtte voltunk – milyen sokszínű, hányféle csoportja van, hányféle színvonalon élnek, mennyire különböző kulturális elemek jellemzők rájuk. Kiválasztott néhány iskolát, amelyek olyan helyen voltak, ahol nagyobb létszámban éltek cigányok, egyes osztályokban, elég gyakran elkülönített cigány osztályokban sok cigány gyerek tanult. Ilyen iskola volt a Mocsaras környékén Óbudán, Rákospalotán, Erzsébeten. Vidékiek is bekerültek: Ráckeve, Kiskunhalas. Nem nagyszabású pedagógiai koncepciót jelentő, hanem a körülményeket javító próbálkozásokba kezdett. Igyekezett cigány származású, cigányul tudó tanítókat találni főleg azokra a helyekre, ahol a gyerekek cigány anyanyelvűek voltak. Szervezett cigány nyelvtanfolyamot pedagógusoknak, és oktatóként bevonta a cigány tanítókat. Igyekezett népszerűsíteni azt a szemléletet, amire az egész Kemény-féle vizsgálat épült. Ő akkoriban

az ÉS-be írt is egy cikket, és abban kifejtette, hogy a cigányok és az iskola világa egymástól teljesen idegen, két világ, és az idegenséget csak fokozza, amikor cigány anyanyelvű gyerekek kerülnek iskolába, és olyan nyelven beszélnek hozzájuk, amelynek nincsenek igazán a birtokában. Ezt az idegenséget csökkentheti, illetve az otthonosság érzését növelheti, ha cigányul is szólnak hozzájuk. Hangsúlyosan rámutatott arra, hogy a két szélsőséges álláspont – cigány nyelven oktatás, illetve hogy a cigány nyelvvel semmit se lehet kezdeni – között vannak átmeneti lehetőségek. Tehát nem cigány nyelven tanítunk, de cigányul is szólunk a gyerekekhez, és ezáltal nem válik mélységesen távolivá az iskola. Ilyeneket csinált és ezekről mindig írt a Budapesti Nevelőben; az volt a Fővárosi Pedagógiai Intézet lapja. A hetvenes évek végén, illetve véglegesen a nyolcvanas évek elején kirúgták. Először kizavarták Békásmegyerrre iskolához, de a státusa itt még volt, végül teljesen kirúgták, állástalanná vált. De addig ő mindig foglalkozott a hátrányos helyzetűek, ezen belül a cigányok iskoláztatási problémáival.

– *Amikor az ellenzék együtt nyilatkozott meg – például a Charta aláíróinakor –, akkor ott hogyan fogadtak benneteket a különböző indíttatású emberek és ti hogyan éreztétek magatokat közöttük?*

– Ez egy folyamat volt. A demokratikus ellenzék olyan körökből állt, akik korábban nem is érintkeztek egymással. Azoknak a túlnyomó részét, akik később meghatározó szerepet játszottak, korábban nem is ismertem. Illetve Kis János és Bence György nevét hallottam az egyetemen, amikor bölcsészkaros voltam, de soha személyes kapcsolatban nem voltam velük egészen a hegyenes évek végéig. Kenedit sem ismertem. Pető Ivánt végképp nem. Ottilia többeket ismert, mert ő filozófia szakra járt, közvetlen kapcsolata volt például Kis Jánossal, de soha nem voltak barátságban. Persze ez az ellenzéki kör belterjes világ volt, egy kis áttétellel mindenkihez el lehetett jutni, de közvetlen rendszeres érintkezés hosszú ideig nem volt. A Keményiskola nagyon hangsúlyosan empirikus jellegű és felfogású iskola lévén, a valóság megismerésére épített mindent. Kis Jancsiék filozófusok, inkább elméleti kérdésekkel foglalkoztak. A '77-es Charta szűk körű aláírás volt, harminc-negyven ember, főleg irodalmárok írták alá – Réz Páltól kezdve Csoóriig. A valamivel szélesebb kört megmozgató Charta-aláírás '79-ben volt. Egyébként is '79-et lehet olyan évnek tekinteni, amikor valóban megindult a demokratikus ellenzék szerveződése. Előzménynek tekinthető még Kenedi válogatása, szamizdat-gyűjteménye, a Profil. Olyan műveket igyekezett összeszedni, amelyeket különböző szerkesztőségek elutasítottak. Ezekből csinált primitív írógépes technikával készült gyűjteményt, amit szintén írógéppel sokszorosítottak többen. A Bibó-émlékkönyv körüli szervező munka már épített ezekre az előzményekre; '80-ban jelent meg. A Profil közölte például Ottiliának a „Hetvenes évek budapesti szegényei” című tanulmányát. Ő azt még a Fővárosi Pedagógia Intézetben írta meg, és próbálta közölni a Budapesti Nevelőben, de ott csak nagyon erősen megcsonkítva és megváltozott címmel – a „szegények” szót kiirtották – tudta megjelentetni, és amikor Kenedi kérte tőle ezt a tanulmányt, teljes terjedelemben és eredeti címmel, akkor boldogan odaadta. Hozzá kell tenni, hogy közben őt atrocitások érték, mert '77 nyarán kint volt Párizsban és visszahozott néhány, itthon nemki-

vánatos könyvet – Szolzsenyicint és egyebeket –, elkapták, ebből eljárás lett. Ez az élmény elég jelentős szerepet játszott abban, hogy elkezdett radikálizálódni. Ennek első tünete volt, hogy az említett tanulmányt odaadta Kenedinek.

– *És volt a Mozgó Világ, ahol akkoriban még legálisan is megjelentek ellenzéki tartalmú írások a Berkovits-vezette szociográfia rovatban. (Berkovits György „Világváros határában” című könyve, amely a fővárosi agglomerációt betöltő szegény népeiségről szól, 1976-ban jelent meg a Magyarország felfedezése sorozatban).*

– És '79-ben szerveződött a SZETA. Ottilia összehívott a lakására egy megbeszélést, ahová természetesen olyanokat hívott, akik ellenzéki hírből álltak, ellenzéki gondolkodásúak voltak. És ott elővezette, hogy létre kellene hozni egy szegényeket támogató szervezetet. Ebben két dolog szorosan összekapcsolódott: egyfelől a szegények, ezen belül a cigányok iránti elkötelezettség, másfelől az ellenzéki alapállás. „Nem akadályozhatnak meg minket a rendszer tilalmai abban, hogy csináljunk valamit, amit fontosnak tartunk”; magyarul, hogy létrehozzunk egy civil szerveződést, olyan világban, ahol ezt nem lehet. Illetve olyan bürokratikus akadályok tornyosulnak, hogy jóformán a létező jogszabályokkal sem lehet élni. Azt mondta, egy nagyon primitív segítő szisztémát képzel el: emberek a maguk ismeretségi körében pénzt, ruhát egyéb használati tárgyakat gyűjtenek, és megszervezzük, hogy ez különböző csatornákon eljusson azokhoz, akik rászorulnak. Plusz jogsegélyt biztosítunk, mert alapélményünk, hogy a szegények még a meglévő jogokkal sincsenek tisztában, nem tudják érvényesíteni az érdekeiket. Érdekes módon ezen a vonalon bekapcsolódtak a SZETA tevékenységébe olyan emberek, akikről nem is gondolnánk. Például Balsai István, a későbbi MDF-es igazságügyi miniszter. Ő akkor egy Népszínház utcai ügyvédi irodában dolgozott, Kardos Laci évfolyamtársa volt, és Laci beszervezte. Ott azon az első összejövetelen arról folyt a vita, hogy érdemes-e, és hogyan érdemes ilyet csinálni. Megpróbáljuk-e legalizálni, mert azt lehetett tudni, hogy van egy egyesületi jogszabály, amely szerint a témában illetékes minisztériumhoz kell egy kérelmet beadni, ott elbírálják, és vagy engedélyezik, vagy nem. Akkor már évek óta próbáltak a mozgássérültek egy egyesületet összehozni, és nem sikerült. Tehát azt is lehetett tudni, hogy ez nem nagyon fog menni. Nagy viták voltak, és végül arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy jobb nem engedélyezett, mint betiltott szervezetnek lenni. Jobb, ha meg se próbáljuk legalizálni. A másik hangsúlyos téma az volt, hogy miként lehet megoldani, hogy ne próbáljanak köztörvényes alapon támadni minket: például, hogy elsikkasztjuk a pénzt, amit összegyűjtünk. Arra jutottunk, hogy ez ellen nincs védelem, nem kell vele törődni. Sok olyan ellenzéki elem volt jelen ezen a megbeszélésen, akik különben nem nagyon érdeklődtek se a szegénység se a cigányság iránt. Egészen mással voltak elfoglalva. De az a lehetőség, hogy itt aktív ellenzéki tevékenységet lehet folytatni, vonzóvá tette számukra ezt a dolgot. Próbáltunk kitalálni olyan akciókat, amik a pénzszerzést hatékonyabbá teszik, vagy a rendelkezésre álló anyagi erőforrásokat megnövelik, és újabb köröket lehet általuk bevonni. Így jött létre 1980-ban a képzőművészeti aukció. Elég messzire csaptak a hullámai; az akkori magyar képző-

művészet színe-virága adott műveket – egy nagyon konform, rendszerhű kortól eltekintve. De a szervezésbe is egy csomó olyan ember bekapcsolódott, aki egyébként nem foglalkozott volna ilyesmivel. Az addigiakhoz képest jelentős összeg folyt be az aukcióban, ezzel újabb aukciókat lehetett indítani, amelyeknek ismét továbbgyűrűző hatásuk volt. Mindenesetre a SZETA volt az első, rendszeresen működő ellenzéki szerveződés. Iványi Gábornak jelentős szerepe volt a SZETA megfogalmazásánál. Akkoriban őt kilakoltatták, és Ottiliánál lakott. Mondta, hogy ő a maga egyházában csinál gyűjtést, a jobb módúak odaadják a szegényebbeknek. Ez is bátorítást jelentett Ottiliának, hogy érdemes gyűjtést szervezni „világi” körülmények között is. Az alapító nyilatkozatot nyolcan írtuk alá.

Valami ilyen szerepet töltött be a szabadegyetem is, ami ugyanebben az időben indult el, de az passzívabb dolog volt: jeles értelmiségiek előadtak, mások meghallgatták.

'81-ben jött létre a Beszélő. A lengyel szükségállapot bevezetésekor jelent meg az első szám. Ez azért érdekes, mert a Beszélő is aktív dolog volt: létrehozni egy teljesen illegális folyóiratot. Természetes volt, hogy az akkoriban még mindig tabu témának számító cigány-szegény tematikával a Beszélő foglalkozzon. Később én is tagja lettem a szerkesztőségnek. Ebből adódóan ez az egész problematika a Beszélőbe teljesen magától értetődően került bele. Tudom, hogy Kis Jancsi nagyon tisztelte Ottiliát már akkoriban a SZETA-ért, meg ezekért a dolgokért, de igazából ő is ekkor került közelebb ehhez a problematikához. Felmerült az emberjogi megközelítés. A demokratikus ellenzék egyik fő törekvése az volt, hogy bizonyítsa: azok az emberi jogok, amelyek bizonyos nemzetközi dekrétumok, deklarációk részét képezik, és amelyeket Magyarország is aláírt, a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesülnek. Ebbe beletartozott minden: szólásszabadság, amikor avantgarde alternatív zenekarok ellen indultak rendőrségi attrakciók; amikor enyhén szólva gyanús módon alkalmaztak pszichiátriai kezelést; de beletartozott az is, hogy a magyar társadalom legkiszolgáltatottabb csoportját, a cigányságot durva és jogellenes sérelmek érik. Volt egy „Létminimum alatt” rovata ennek az illegális Beszélőnek, ezt többnyire Ottilia írta, vagy az általa felkért emberek. '85-től mutatkoztak annak jelei Magyarországon, hogy kezdődik a munkanélküliség, kezdődik ennek az oly büszkén hirdett teljes foglalkoztatottságnak az eróziója. Erről több cikk jelent meg, részben Ottilia írta, részben felkért kiváló közgazdászokat, hogy írjanak erről. Ez is természetes része volt a Beszélő működésének. Azt akarom éreztetni, hogy ez egy folyamat volt: ahogyan természetessé vált, hogy a demokratikus ellenzék programjának szerves része a szegények ügye, emberjogi problémák, kisebbségjogi problémák, amelyek a cigánysághoz kapcsolódnak. Erről nem volt vita, ez nem is volt kérdéses.

– *A monori konferencián már vitatott volt. Ezen elég sokan részt vettek '85 júniusában. Akkor ott Csoóri hangsúlyozott valami olyasmit, hogy ez nem lehet a demokrácia megítélésének kritériuma. Csengey is kitért rá, hogy tulajdonképpen ez volt az egyetlen pont, amiben megfogalmazódtak a nézetkülönbségek.*

– Nem egészen így van ez. Volt egy előre kidolgozott program: kik tar-

tanak referátumokat, korreferátumokat az egyes témablokkokban. Szegénység–cigányság témablokk nem volt. Határon túli magyarság helyzete volt, cigányság-problematika nem volt. Az egyik vitaindítót Csurka tartotta. Emlekezetes a nagy metafora: egy letakart káposztáshordó tetején táncol a magyar társadalom, és ebben a hordóban rohad mindaz, ami el van földelve, ki van szorítva a társadalmi tudatból. Ennek kapcsán beszélt arról, hogy a magyar társadalmat két oldalról két „bugris” réteg szorítja össze. Az egyik a „funkci-bugrisok”, a másik a „lumpen-bugrisok” amibe valószínűleg beleérthető a cigányok is, de meg kell mondani, hogy akkor volt benne megértés. Amennyire nem volt megértés a „funkci-bugrisok” iránt abban a szövegben, amit elmondott, a szegény nyomorult „bugrisok” iránt volt. Ehhez kapcsolódóan Ottilia is hozzászólt, és beszélt arról, hogy az egyik Csurka által bugrisnak nevezett csoport a szegények, akik tulajdonképpen egy olyan kisebbséget alkotnak ebben a társadalomban, amelyet egyre nagyobb szakadék választ el a többségtől; kiszorúlnak, marginalizálódnak, egyre tragikusabb helyzetbe kerülnek.

Amikor lezajlott az aznapi program hivatalos része, akkor Ottilia és én odamentünk a Csoórihoz és a Csurkához. Mondtuk nekik, milyen fontos lenne, hogy a cigányság ügyében kiálljanak, hiszen más akusztikája van annak, ha népi író áll ki ebben az ügyben, mint ha azok, akik eddig is hallatták a hangjukat. Jellemző, hogy mi ezt akkor elképzelhetőnek tartottuk. Nem is voltak elutasítóak, csak egy kicsit elhárítóak. Csoóri azt mondta, hogy ő már foglalkozott ezzel, hiszen közreműködött Sára filmjében, és hát mindig mindennel nem lehet. Ez volt az egyik alkalom, amikor ez a problematika egyáltalán fölmerült. A másik a határon túli magyar kisebbség ügyéről szóló vita. Ott valaki felszólalt – talán Kenedi –, és elmondta, hogy Magyarországnak addig nem lehetnek követelései a határon túli magyarokkal kapcsolatban, amíg nem teszi rendbe a cigánysággal kapcsolatos dolgokat idehaza. Ezt az összekapcsolást Csoóri eléggé visszautasította. Nem durván, bántóan, de visszautasította. Harmadik napon Kenedi elég váratlanul és provokatív módon hozzászólt, én nem is értettem vele egészen egyet. Arról beszélt, hogy amit a zsidókérdés jelentett a második világháború előtt, azt jelenti ma a cigánykérdés. Próbálta azokat az azonosságokat megtalálni a két dolog között, amivel ezt bizonyítani lehet.

Végül is explicite a program részét képező vitákban erről sok szó nem esett. De az biztos, hogy a népiek részéről a későbbiekben egyre erőteljesebb mértékben kifejeződött az, hogy elfogadhatatlannak tartják a határon túli magyarok ügyének összekapcsolását a cigányok ügyével. Hozzáteszem, hogy amikor '90-ben az MDF-es kormány megalakult, és '93-ban megalkották a kisebbségi törvényt, ez nagy mértékben arra kacsintva készült, hogy ezzel a határon túli magyarokat is jobb pozícióba lehet hozni, mert ezt a törvényt lobogtatni lehet. Ebből olyan lépések is következtek, olyan pontjai ennek a törvénynek, amelyek egyébként nem túl szerencsések. De nyilvánvaló volt, hogy amikor megkezdődött a pártosodás a nyolcvanas évek végén, akkor az MDF nagyjából azt a taktikát választotta, hogy nem nagyon beszélt a cigánykérdésről. Az SZDSZ viszont hangsúlyosan felvállalta.

– '85 októberében a demokratikus ellenzék felhívást intézett az Európai Kulturális Fórumhoz.

– Nem voltam ott.

– Ebben megfogalmazódott, hogy a cigányságtól megtagadják az etnikai alapon történő szerveződés jogát.

– Különböző szálak voltak. Azok közül, akik a Kemény-féle vizsgálatban részt vettek, sokan továbbvitték valamiképpen a témát. Csalog, Ottilia, de mondhatom magamat is. A Népművelési Intézetben a témával kapcsolatos kutatásokat csináltam. Elég szoros kapcsolatba kerültem azokkal a cigány értelmiségiekkel, akik próbáltak nem dísz-cigányok lenni.

– A hetvenes évek végén kezdődtek a kutatásaid: a „Cigány közösségek”, a „Cigányok a fővárosi építőiparban”...

– '79-ben volt a cigány közösségek összehasonlító vizsgálata, '80-ban is tartott még, ehhez szorosan kapcsolódott az építőipari vizsgálat – Daróczi Ági, Bársony János közbejöttével és hatékony közreműködésével készült –, '87-ben az elcigányosodott kistelepülések és így tovább, tehát azt lehet mondani, hogy a hetvenes évek végétől, amikor én a Népművelési Intézetben dolgoztam, foglalkoztam ezzel a kérdéssel. Megismerkedtem fiatal cigány értelmiségiekkel. Daróczi Ági az intézetben egy másik osztályon dolgozott, de megismerkedtem Zsigó Jenővel, Osztóján Bélával, akik radikálisan mást gondoltak, mint azok a cigány értelmiségiek, akik valamilyen módon már elköteleződtek a rendszernek. Nekik is vannak érdemeik, főleg mint alkotó művészeknek. A Beszélőben elég részletesen le is írtam, hogy cigány politikai stílusgyakorlatok kezdődnek. Az a szörnyűség, amit hivatalos cigánypolitikának neveznek, és amelyik máig tart, az akkor kezdődött. A rendszer próbálta megakadályozni, hogy ezek a radikális cigány értelmiségiek meghatározó szerephez jussanak. Ki akarta fogni a szelet a vitorlából. Próbált olyan pszeudo-szervezeteket létrehozni, mint a Hazafias Népfront mellett működő Cigány Tanács, meg a Kulturális Szövetség, amelyek nem jelentették az erjedésnek és a cigányok túlzott öntudatra ébredésének a veszélyét.

– Volt ellentét is a cigány értelmiség és a szociológusok között, a probléma megközelítésében.

– Ez nem volt jelentős. Gondolom, arra gondolsz, hogy Kemény '71-ben hangsúlyozta, hogy szociális problémaként kezeli a cigánykérdést és nem kulturális kérdésként, sőt még az a mondat is szerepelt a zárótanulmányban, hogy sajátos cigány kultúra nincs, hanem a magyar szegénységen belül vannak a cigányoknak speciális színekkel rendelkező szubkultúrái.

– Igen.

– Kemény nem revideálhatta a nézeteit, mert '77-ben kiment, de a tanítványai erről a pontról elmozdultak. Többek között én is. A cigány közösségek összehasonlító vizsgálata éppen arra épült, hogy nézzük meg, hogyan rétegződik belül ez a cigány társadalom, milyen eltérő csoportjai vannak, melyikben játszanak szerepet sajátos kulturális hagyományok, hol tűntek el esetleg ezek teljesen; hol helyezkednek el a tradicionális és a modern közötti átmenet skáláján. Tehát éppen arra épült a kutatás, hogy keressük a kulturális sajátosságokat. A tanulmányok is, amelyek a vizsgálatok alapján születtek, ezt próbálták megfogalmazni. Akkor írtam tanulmányomat a foglalkozásvál-

tás különböző típusairól, ami arról szól, hogy eltérő hagyományok birtokában a cigányok különböző csoportjai ugyanazokra a helyzetekre másképp reagálnak, más stratégiákat képzelnek el a maguk számára; és hogy a rendszer melyik stratégiát engedi működni, és melyiket nem.

– *Vagyis neked nem volt konfliktusod a cigány értelmiséggel.*

– Nekem nem, és úgy éreztem, bármilyen kritikával illették a vizsgálatot, ők nagyon tisztelték Keményt azért, amit csinált. Nem volt áthidalhatatlan ellentét kezdetben sem, és később kifejezetten közel kerültünk egymáshoz. Nekem is az volt a véleményem, hogy lehetővé kell tenni az önszerveződést etnikai alapon; hiszen azt láttam, hogy a cigányokat egységes és a többségtől elkülönült, különböző csoportként bélyegzi meg nap mint nap a társadalom, cigány statisztikákat tartanak nyilván a rendőrségen, a bűnözésben, cigány statisztikák vannak az iskoláztatásban, és így tovább. Ha a többségi társadalom így viszonyul a cigányokhoz, legalább a cigányoknak is legyen joguk arra, hogy cigányként definiálják magukat, ilyen alapon szerveződjenek és ilyen alapon fogalmazzák meg a maguk igényeit és követeléseit. Számomra egy idő után természetes volt, hogy támogatnom kell ezeket a törekvéseket és amennyire az erőmtől telt, támogattam is. Azt hiszem, elég aktív szerepet játszottam abban, hogy a Phralipe, az első valóban független cigány szervezet létrejött '89-ben, szemben az akkor létező, a hivatalos politika által szervezettekkel.

– '87-ben jelent meg a *Beszélőben* a *Társadalmi Szerződés*.

– Ezt lényegében hárman fogalmazták: Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia.

– *És '87-ben a lakitelki találkozón vált nyilvánvalóvá, hogy élesen kettészakadt a demokratikus ellenzék, oda már titeket nem is hívtak meg. Válsárhelyi pedig azért nem ment el, mert titeket nem hívtak meg. Ott szerveződött végül is az MDF. És az SZDSZ?*

– Ezen a néven '88 novemberében jött csak létre. Ennek a körnek az első, átfogó programot képviselő megjelenése a Társadalmi Szerződés volt, ami a Beszélő különszámaként jelent meg. '88 legelején létrejött a Szabad Kezdeményezések Hálózata olyan koncepcióval, hogy az összes, akkor már létező civil szerveződést magába foglaló mozgalom legyen, illetve védelmet nyújtson az induló ellenzéki szerveződéseknek. Aktív irányítói közül sokan úgy gondolták, hogy párttá kell változni, és az MDF-fel bizonyos értelemben szemben állva egy másfajta szemléletet képviselő pártot kell létrehozni. Így alakult meg '88 novemberében a Jurta Színházban, illetve így alakult át a Szabad Kezdeményezések Hálózata Szabad Demokraták Szövetségévé. Viszonylag hamar megindult egy programkészítő munka és kézenfekvő volt, hogy a szegénység, a cigányügy, a szociálpolitika problémáiról mi csináljunk valamit Ottiliával. Meg is jelent abban a bizonyos kék könyvben, ami az SZDSZ első politikai programját tartalmazta. Érdemes elővenni. Azt hiszem, ebben minden meg van fogalmazva, ami később '90 után probléma lett. Nagyon előrelátó szöveg.

– *Tehát amikor a Phralipe megalakult, akkor már volt SZDSZ, és természetes volt, hogy bekapcsolódtak azok az emberek, akik nem voltak cigányok, de ezt az ügyet a magukénak érezték.*

– Igen. Tehát Ottilia, én, Révész Sanyi és mások. Ez magától értetődő volt. Amikor az SZDSZ megalakult, és elkezdett országosan szerveződni, létrehozta a helyi szervezeteket, akkor a SZETA és az SZDSZ nagyon szervesen összekapcsolódott. '89-ig a SZETA egy kicsi, illegális szervezet volt, amelyiknek nem nyúltak messzire a csápjai, de amikor a politikai szervezkedés is legálissá vált '89-ben, természetes volt, hogy az SZDSZ szervezetek mellett helyi SZETA csoportok is létrejöttek. Miskolcon, Egerben és számos helyen vált gyakorlattá, hogy az SZDSZ által megszerzett párhelyiségben folyt a SZETA tevékenysége is. Ruhák voltak felhalmozva például. Ottilia hihetetlen aktivitással dobta be magát a pártszervezési, pártépítési munkába, rengeteg helyen megfordult az országban. Ő mondta, hogy ennek az időszaknak az volt a nagy élménye, hogy akik akkor lettek SZDSZ-esek, nagyon hamar megtanulták, az SZDSZ-ben nem illik cigányleny. Ez nem azt jelenti, hogy senki közülük nem táplált cigányellenes érzéseket, de világos volt, hogy az SZDSZ-ben ezt nyíltan megfogalmazni, képviselni nem lehet. Ebből '89-ben nem voltak konfliktusok a párton belül. '89 áprilisában a SZETA hivatalosan bejegyzett egyesület lett, létrejött a budapesti központ, nagyszabású akciók folytak és ezek az SZDSZ-es akciók részét is képezték.

– *Emlékszem egy összejövételre. '89 végén, a választások előtt volt. Meghívtak erre szociális érzékenységű értelmiségieket, engem is. Akkor én ott feltettem a kérdést – eléggé provokatívan –, hogy vajon milyen mértékben vállalja fel az SZDSZ a cigányproblémát. Kérdésem valahogy úgy hangzott, hogy mit akar inkább az SZDSZ: hatalomra kerülni, vagy vállalni a népszerűtlen ügyeket. Kis János erre azt válaszolta, hogy a cigányság ügyét most már a cigányszervezetekre kell bízni. Számomra ebből világossá vált, hogy az SZDSZ természetesen hatalomra akar kerülni, ennek érdekében nem vállalhatja a népszerűtlen feladatokat, mert emiatt szavazókat veszítene.*

– Akkor én ezt nem éreztem még. Annál is kevésbé, mert nagyon hatékonyan működtem közre abban, hogy a Phralipe és az SZDSZ között létrejöjjön egy választási megállapodás. Tulajdonképpen én hoztam össze. A megállapodás megszületett, és ennek köszönhetően Daróczi Ági, Hága Antónia, Osztóján Béla, Horváth Aladár fölkerültek különböző listákra. Ehhez tartozik, hogy engem az én megkérdezésem nélkül Magyar Bálint egy viszonylag előkelő helyre feltett az országos listára, ahonnan eléggé garantált lett volna a bejutásom. Akkor én felhívtam Bálintot, elmondtam, hogy nem akarok hivatásos politikus lenni, ellenben nagyon szeretném, ha a helyemre betennék Horváth Aladárt, akit én nagyon tehetséges fiatal cigány politikusnak tartok. Magyar Bálint ezt minden további nélkül megcsinálta. Ottilia éppen kivonulóban volt az ügyvivőségéből, amikor lerohanták, hogy legyen ő a listavezető. Erről nagy viták voltak, mert aki az első helyre kerül, az a miniszterelnök-jelölt. Nagyon úgy állt akkor a dolog, hogy a Tölgyessy lesz a listavezető, viszont voltak, akik nagyon nem akarták, hogy ő legyen a miniszterelnök-jelölt. Kitalálták, hogy tegyük oda Ottiliát, róla senki sem fogja gondolni, hogy miniszterelnök-jelölt. Hosszas gondolkodás után ebbe Ottilia beleegyezett, de azt mondta, ő csak úgy megy be a parlamentbe, ha én is bemegyek, mert akkor a szociálpolitikát nyilván nekünk kell csinálni. Így engem is fölraktak, kettővel az Aladár utáni helyre, végül én is beke-

rültem a parlamentbe. Tehát ez a megegyezés akkor kiválóan működött. Aladár is, Antónia is bekerült, volt két cigány tagja a frakciónak. Eddig a pontig, a választások befejeződéséig azt kell mondanom, nem volt probléma. Sőt, '90 nyarán, amikor már működött a parlament, Zsigó szervezett a francia forradalom évfordulóján egy nagyszabású rendezvényt a cigányok egyenjogúsítása jegyében. És ott, a kulturális programok mellett volt egy politikai vita is, azon részt vett Pető Iván. Akkoriban a frakcióból valaki lemondott. Pető Iván kinyilvánította, hogy az SZDSZ számon tartja: az első, aki a budapesti listáról nem jutott be, az Daróczi Ági, logikus, hogy a lemondott képviselő helyére ő kerüljön be a frakcióba. Viszont nem sokkal ezután, amikor dönteni kellett ennek a megüresedett helynek a betöltéséről, akkor egyszercsak Magyar Bálint elkezdte mondogatni, itt annyian vannak, akik a cigányüggyel foglalkoznak, most már kéne valaki olyan is, aki például a gazdasághoz jól ért. És sikerült elérnie, hogy Daróczi Ági helyett – más kérdés, hogy ő nem is vállalta volna a képviselőséget – Gál Gyulát hozzák be. Ez volt az első jel, amikor az embernek kétségei támadtak. Hogy egyáltalán mit jelent az, hogy itt túl sokan foglalkoznak a cigánykérdéssel.

– *Aladárral kapcsolatban nem beszéltünk még a gettóellenes bizottságról, amikor ő tulajdonképpen „megcsinálta magát” politikusnak.*

– Igen, ő ismeretlen miskolci tanítóból azzal vált ismert politikussá '88 végén-'89 elején, hogy értesült a helyi televízióból: alacsony komfortfokozatú, Sajó-parti telepet akarnak létrehozni. Ő azonnal világosan felismerte, hogy ez szegregációs törekvés. A terv azért fogalmazódhatott meg, mert miután a központi helyen lévő régi polgári házakat a város vezetése nem tartotta karban, oda nagy számban költöztek be cigány családok, a Miskolc környéki telepek felszámolása után. '88-ban úgy döntöttek, hogy ebből újra elit utcát csinálnak. Valahogy meg kellett szabadulni az ott lakó cigányoktól. Aladár felismerte, hogy itt mire megy ki a játék és azonnal lázas szervezkedésbe kezdett. Akkoriban alakult meg a Wallenberg egyesület, olvasta az újságban, hogy kisebbségi jogvédelemmel foglalkozó szervezet, elment oda, kérte a jelenlevőket, hogy aki tud, segítsen neki. Volt valami konferencia a Szerb utcában, Aladár ott is megjelent, és előadta ezt. Én is támogattam, Lengyel Gabi is ott volt, utána odamentünk Aladárhoz és fölajánlottuk a segítségünket. Egy hét múlva – ez '88 december elején lehetett – Gabival lementünk Miskolcra és mondtuk Aladárnak, akkor most nézzük végig azokat a helyeket, ahonnan a cigányokat a Sajó-partra akarják telepíteni. Szisztematikusan végigjártuk ezeket a helyeket, az utcákat, amiket fel akartak újítani, és megnéztük a tervekkel kapcsolatos dokumentumokat is. Világos volt, hogy ezt meg kell akadályozni. Elég hamar további emberek is bekapcsolódtak. Ladányi egyetemistákat is hozott magával, és az elemzés alapján megalakult a gettóellenes bizottság. Az alakuló ülésen aktív szerepet játszott Glattfelder Béla, a későbbi FIDESZ-es képviselő. Ő még nálam is radikálisabb volt. Mi ketten fogalmaztuk a szöveget; persze, lehet tudni, hogy ha egy ilyen szöveget sokan fogalmaznak, akkor az sose készül el. Végül mi kimentünk a konyhába, ott Aladáréknál, megírtuk, a többiek még kicsit finomítottak rajta és aláírták. Ez lett a hivatalos szöveg, ezzel kezdődött a több hónapon át tartó küzdelem. Nyárra sikerült elérni, hogy véglegesen visszavonták ezt a

tervet. Nemcsak a negatív célt, hogy ne legyen telep, hanem azt is, hogy a pénzt, amit erre fordítottak volna, egy lépcsőzetes lakáshoz juttatási szisztémára fordítsák, a tervezettnél lényegesen több családot juttassanak kedvezőbb lakáskörülményekhez, beleértve az érintett cigány családokat is.

– *Eközben Aladár politikussá vált.*

– Igen. Nem sokkal később állt elő az a helyzet, hogy én öt nagyon jó szívvel ajánlottam magam helyett az SZDSZ listájára.

– *Tulajdonképpen Zsigó is számításba jöhetett volna.*

– Ő nem akart. A Phralipe vezetőségében, aminek én is tagja voltam, ott dőlt el, hogy kik lesznek a képviselőjelöltek. Osztóján tárgyalt hivatalosan az SZDSZ-szel – ez Magyar Bálintot jelentette – erről a bizonyos együttműködési megállapodásról. A Phralipének teljesen természetes volt, hogy az SZDSZ-szel állapodik meg és nem mással. Amikor a vezetőség eldöntötte, hogy kik legyenek ezek a jelöltek, akkor Zsigó a leghatározottabban azt mondta, hogy nem akar. Hága Antóniát nem ismertem. A semmiből került elő, felsőfokú képzettsége volt, nem sok ilyen cigány szaladgált akkor a Phralipe körül. (Egyébként e tekintetben is kiemelkedett a Phralipe a többi cigány szervezet közül: ott gyűlt össze a legnagyobb intellektuális erő.) Nem értettem, hogy miért Antóniát tolják előre, érzékelhető volt, hogy nem átütő egyéniség, de ebbe nem akartam beleszólni.

Aladár nagyon hamar levetkőzte a gátlásait, és fontos, erőteljes felszólalásokkal vetette magát észre. Amikor Daróczi Ági helyett Gál Gyula került be a frakcióba, akkor lehetett érezni, hogy egyesek túl soknak tartják ezt a cigány nyüzsgést. Nem tudom pontos időrendbe rakni a dolgokat, de kezdtek szaporodni azok a jelek, amik azt mutatták, hogy egy ponton túl az SZDSZ már nem tudja a cigány ügyet felvállalni. Bejött, amit te érzékelnél véltél már '89 végén is Kis János válaszából, hogy egy ilyen nagy pártnak – az SZDSZ akkor nagy párt volt – tekintettel kell lennie arra, hogy ha túlságosan hangosan, túlságosan intenzíven áll ki a cigányok ügye mellett, azzal inkább veszít, mint nyer. Mert ez sokak szemében nem népszerű. Akkor már nem volt olyan egységes az a szellemiség, amiről Ottilia azt mondta, hogy az SZDSZ-ben nem lehet cigányozni. Ezen akkor már repedések támadtak. Aladárnak volt egy briliáns felszólalása a kisebbségi törvénytervezettel kapcsolatban. '93-ban szavazták meg, de sokkal korábban betervezték, hosszú ideig zajlottak viták a kisebbségi kerekasztal körül. Még az elején adott elő Aladár ebben az ügyben. Ezután lehetett érzékelné a párt vezetőségében, hogy ez már sok volt.

– *Mit tartalmazott ez a felszólalás?*

– Az egyik kulcsdolog az volt, hogy a tervezet megkülönböztetett nemzeti és etnikai kisebbséget és élesen kikelt ez ellen a megkülönböztetés ellen. A másik központi téma az volt, hogy milyen jogosítványokat kapjanak a kisebbségi önkormányzatok, milyen finanszírozási garanciák legyenek ehhez kapcsolva, és ebben is eléggé radikális álláspontot képviselt. Persze, lehet ezen vitatkozni. Lehet azt mondani, főleg így utólag, hogy a cigányok vonatkozásában ez a kisebbségi önkormányzatosdi nem volt szerencsés ötlet. De ez érdektelen. A fontos az, hogy egy fiatal embernek, aki a Phralipe és az SZDSZ megállapodása értelmében került be a parlamentbe, ugyan alkal-

mazkodnia kell a frakció kollektív döntéseihez, de emellett nyilvánvalóan a Phralipét kell képviselnie. Utána nem sokkal hangzott el – Haraszi Miklós szájából egyébként –, hogy Aladár, nekünk nem feketepárducokra van szükségünk. Magyarán: az SZDSZ vezérkara akkor már Aladárt kellemetlen személynek minősítette. Semmi „feketepárduc” nem volt abban a felszólalásban, semmi olyan fajta szélsőség nem volt érzékelhető, csak határozott és elkötelezett volt.

– *Zsigó volt akkoriban a Phralipe vezetője?*

– Akkor már létrehozták azt a csúcsszervet, a Roma Parlamentet, amivel én nem értettem egyet, de ők ezt nagyon akarták, és Zsigónak is, Aladárnak is, Osztójáknak is volt benne valami tisztsége. Ugyanígy a Phralipében is. Akkor ők már Roma Parlament néven léptek fel, úgy érezték, ennek nagyobb súlya van. Közben már folyt a Báthoryék¹ aknamunkája. Aztán létrejött a szakítás Osztóján részéről egyfelől, Zsigó és Horváth Aladár részéről másfelől. Amikor a Roma Parlament lényegében csak a Phralipét jelentette, a többi szervezet már eltűnt onnan, akkor egyszer csak Osztóján a Phralipe nagyobbik részét kivitte a Roma Parlamentből. Beszéltem Osztójákkal. Mondtam, én nem látom át és nem ítélem meg, hogy milyen sérelmeket okoztatok egymásnak ti hárman, de egyre szeretnék figyelmeztetni: rombolni sokkal könnyebb, mint építeni. Ha te most kettészakítod a Phralipét, olyan rombolást viszel véghez, amit hosszú idő alatt se lehet helyrehozni. Nem érdekelte. Ez két nappal azelőtt történt, hogy ő Miskolcon megcsinálta azt a szakító közgyűlést. Hozzá tartozott ezekhez az eseményekhez, hogy a hatalom igyekezett csökkenteni a Phralipe és a Roma Parlament erejét. Ezt pénzügyileg is ki lehet mutatni, az akkori támogatási arányokból. A szakításban az is szerepet játszott, hogy Osztóján egy idő után nyomasztónak érezte, hogy őket mint SZDSZ közeliakat, meg ellenzékieket – az MDF-fel szemben – az akkori kormány részéről hátrányos megkülönböztetés éri. Nem bírta ezt idegekkel, kilépett, és bizony, kapott is azonnal pénzt a kisebbségi hivataltól.

Közben érezni lehetett, hogy a párton belül hogyan változik a hangulat. Már nem volt természetes a helyi szervezetekben, hogy az SZDSZ a szegények érdekében lép fel. Polarizálódás kezdődött. Az egyik helyen ez a szál erősödött, akkor azt otthagyták – hogy így mondjam – a középosztálybeli embereknek. A másik helyen a középosztály szerezte meg a meghatározó pozíciókat, és igyekeztek kiszorítani a szegényeket, cigányokat. Ebben az időben már nekem is voltak olyan élményeim, Ottilia is mesélte, hogy például elment Zalakomárba, ott egy SZDSZ gyűlésen borzalmas módon nyilvánultak meg az emberek a helyi cigányokkal kapcsolatban. Azt akarom ezzel mondani, hogy már alulról is jött a nyomás: ne vigyük ezt túlzásba. Ennek az egyik sajátos tünete, vagy kísérő jelensége volt az, hogy a frakcióban Aladár ellen elkezdtek Hága Antóniát kijátszani. Ő kevésbé volt olyan autonóm személyiség, mint Aladár, aki bátran kiáll. Mindketten benne voltak egy-egy bizottságban. Aladár a kisebbségi, vallásügyi, egyébügyi bizottságban, Antónia pedig az oktatási bizottságban. Valószínűnek tartom, hogy bíz-

¹ Báthory János a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal vezetője volt.

tatásra, Antónia akkor harcba szállt a kisebbségi bizottsági tagságért. Keményen megszervezték a frakciót, hogy Aladár ellenében Antóniára szavazzanak. Beszavazták Antóniát, kiszavazták Aladárt. Aladár öntörvényű, önállóan gondolkodó ember volt, aki észnél tudott lenni, különböző váratlan helyzetekben, Antóniával úgy lehetett játszani, ahogyan ők akartak. Látszólag teljesen demokratikusan zajlott a dolog. Hozzáteszem, ez azt eredményezte, hogy a korábbi kettőhöz képest a bizottságokban csak egy cigány képviselő maradt. Aladár máshova nem került, nem is aspirált, Antónia kikerült az oktatási bizottságból. Antóniának én ezt elmagyaráztam, próbáltam vele beszélni. Láttam, hogy amikor kezdték őket kijátszani egymás ellen, ő ezt nem veszi észre, sőt belemegy ebbe a játékba. Mondtam neki: én nem tudom, mivel sértetted meg Aladárt, vagy ő téged, de az biztos, hogy ezen túl kellene lépni, kicsit okosabban kellene gondolkozni. Soha nem értem el eredményt, és mindig éreztem, hogy megsértődik. Ezt a bizottsági helycserét megelőzte egy nemzetközi kisebbségi konferencia Pozsonyban. Kiment Aladár, Antónia és Derdák. Hazajöttek, és akkor Derdák és Antónia feljelentették a frakcióban Aladárt, hogy lejáratott mindenkit, mert tökrészen szólalt fel egy tarka mintás ingben. Szerintem a tarka mintás inget Aladár tudatosan választotta, és valószínűleg nem volt részeg. Nevetségesnek tartottam, hogy ezt a frakció komolyan vette, létrehozott egy fegyelmi bizottságot, kihallgatások voltak. Végül nem lehetett a vádak fenntartani, de kiderült, hogy Derdák is, akinek volt szava cigányügyben, Aladár-ellenessé vált. Derdák akkoriban intenzíven szervezte a Gandhi Gimnáziumot, és jóban akart lenni a fennálló kormánnyal. Jóban is volt. Sikerült elérnie, hogy a minisztériumban elkülönített nagy összeget állítottak be a Gandhira. Annak ellenére, hogy én ezt nem tudnám így csinálni, érdemének tartom, hogy így összehozta a pénzt. De ő mindig taktikai megfontolásokból indult ki.

Ezekkel a történetekkel csak azt akartam érzékeltetni, hogy egy idő után megromlottak a dolgok, Aladár nemkívánatos személlyé vált, és '94-ben, amikor közeledtek a választások, már nagyon kifele állt a szekere rúdja. Akkor a Roma Parlament újabb választási megállapodást akart kötni az SZDSZ-szel, én próbáltam szervezni ezeket a tárgyalásokat. A pártvezetés részéről mindig Bauert küldték, a Roma Parlamenttel meg jött Csalog, Zsigó és Aladár. Akkor Csalog volt Aladárnak valami személyes tanácsadója, haverok voltak, és Zsolt igyekezett segíteni Aladárnak. Ezek a megbeszélések már szörnyűek voltak. Látszott, hogy csak áltevékenységet folytatunk: a frakció, a pártvezetés nem veszi ezt komolyan, nem akar igazán megállapodást kötni, állandóan kekeckedik, kifogásokat keres. Nem is sült ki ebből semmi. Csalog is teljesen kikészült ettől, mert valamikor szívvel-lélekkel volt SZDSZ-es – ellenzéki hagyományokból adódóan –, és ez neki borzasztó csalódás volt. Ennek hatására határozta el Zsigó Jenő, hogy hagyják az SZDSZ-t, hozzanak létre egy cigány választási pártot. Nagyobb marhaságot nehéz lett volna elképzelni, csődöt is mondott az egész. Ráadásul Zsigó teoretikus ember, és amikor gyakorlati megszervezésről van szó, akkor képtelen gyakorlatias lenni. Aladárt is belerángatta ebbe az örületbe, induljon el képviselőnek; alig kapott szavazatot. Oda akarok kilyukadni, hogy kinkeser-vesen talán el lehetett volna érni, hogy Aladár fölkerüljön a listára, de ezzel

ezt az esélyt ellőtte, és attól kezdve tulajdonképpen már az SZDSZ és az amúgy is szétföredezett cigány mozgalom között kapcsolat nem jött létre. A '98-as választások előtt újra volt egy kísérlet, ezt Horn Gábor kezdeményezte az SZDSZ részéről, újra próbáltak megegyezésre jutni. Horn Gábor talán komolyan gondolta, hogy legyen valamilyen cigány-programja az SZDSZ-nek, meghívta Aladárt, Zsigót, nem tudom még kit, hogy ezt beszéljék meg. Aladár ettől függetlenül tett lépéseket azért, hogy elfogadható helyre kerüljön a listán. Egyáltalán nem jött össze. Tehát azt kell mondani, hogy a mai SZDSZ-nek ehhez a dologhoz sok köze nincs.

– *Hogyan alakult a te viszonyod a párttal?*

– Nekem '94 óta nincs viszonyom. Nekem elegendő lett. Ezekon kívül, amiket itt elmondtam, számos egyéb negatív tapasztalatom is volt. Én már egy idő után nem tudtam együtt menni ezzel a párttal. Azonkívül úgy éreztem, nem is való nekem a politikai szerep. Könnyű szívvel hagytam ott az egészet, és azóta nekem nincs is kapcsolatom.

– *Viszont voltak kutatások, és lett Wesley főiskola.*

– Eléggé magától értetődő volt, hogy kell valami olyasmit csinálni, mint '71-ben. Azóta eltelt huszonegynéhány év, azóta minden megváltozott, jött a rendszerváltás. Többé-kevésbé lehetett tudni, hogyan érintette a cigányokat, de hát kellett egy kutatás, ami valamit mond a jelenlegi helyzetről. Nem annyira mélységeig menően, inkább az alapvető dolgokat kell tudni: iskoláztatás, foglalkoztatás, és így tovább. Elég hosszú idő alatt elég nagy fáradtsággal sikerült összeszedni annyi pénzt, hogy ezt le tudjuk bonyolítani. Dilemma volt, hogy próbáljuk-e úgy csinálni, ahogy Kemény '71-ben, tehát elkötelezett fiatalembereket találni, akik hajlandók egy-egy megyét vagy területi egységet felvállalni és akkor jobban kézben tartható az egész; vagy a mai adott viszonyok között mondjunk le erről, és a lebonyolítást bízzuk egy profi közvélemény-kutató cégre. Öszvér megoldás született, mert Budapesten a '71-es szisztéma szerint csináltuk, az ország többi részét kérdezés szempontjából rábíztuk a Szonda Ipsosra. Nem biztos, hogy jól tettük, sokat beszéltünk erről azóta Keménnyel. Ennek megfelelően megvannak a kutatás korlátai, de azért sok minden használható belőle, főleg a '71-gyel való összehasonlítás ad lehetőséget nagyon is izgalmas következtetésekre, és mégiscsak lehet valamit tudni arról, hogy milyen most a cigányok helyzete Magyarországon.

Ami a Wesleyt illeti: lényegében a SZETA-s szellemiség folytatódik ott. Iványi Gábor, aki szintén alapító tagja volt a SZETA-nak, megkérte Solt Ottiliát, aki ugyancsak alapító volt, hogy miután ő létrehozta a saját egyházának ezt a teológiai főiskoláját, azon belül hozza létre a szociális munkásképző szakot. Ottília végiggondolta, összehívta azokat, akikről úgy gondolta, hogy együtt kellene velük csinálni, így alakult ki az a tanterv, amelynek alapján folyik ott az oktatás, és lényegében egy nagyon SZETA-s szellemiségű képzés. Az első két évben van egy úgynevezett társadalomismereti blokk, ez négy részből áll, az egyik a cigányokra vonatkozik. Tehát ez elég hangsúlyosan szerepel.

– *Mit tapasztalsz: hogyan veszik a lapot a fiatalok?*

– Vegyesen. Rengeteg előítélettel jönnek. A mi főiskolánkra a falusi alsó

rétegekből gyengébb középiskolákból jönnek gyerekek, akiket jobb helyekre nem vesznek fel. Nem lehetnek ügyvédek, közgazdászok, mai divatos szakmák képviselői. Elég nagy létszámban tartoznak ahhoz a szegény, a rendszerváltás veszteseiként kezelhető falusi réteghez, amely bizonyos értelemben rivalizáló helyzetben érzi magát a cigányokkal. Ennek megfelelően vannak cigányellenes előítéleteik, egyik-másik gyerekben ezek nagyon mélyek. Nemcsak ebben a tematikában, ebben a félévben kerül elő ez a téma, hanem a terepgyakorlaton is, tehát sokszor és sokféleképpen és azt lehet mondani, hogy a negyedik év végére átalakult a szemléletük. Nagyon sokat jelent, hogy az utóbbi két évben már vannak cigányok a hallgatók között. Például egy elsőéves oláh cigány hallgató cigány nyelvkurzust indított a felsőbb éveseknek. A most felvettek között is vannak cigányok.

– *Nem gondoltál-e arra, hogy netán szükség lenne egy újabb demokratikus ellenzékre?*

– Nehéz kérdés. Elég siralmasan néz ki ez a magyar szellemi élet, meg ez a magyar politikai élet. Szekértáborok vannak, ennek megfelelően egyoldalú elkötelezettségek, és aki ebből egy kicsit is kilóg, az a saját táborában vagy amelyikhez közel áll, nemkívánatosná válik. Tulajdonképpen a hetilap Beszélővel és ezzel a körrel is egy kicsit ez történt: bizonyos dolgokban más volt a véleményünk, mint az SZDSZ vezetőségének, vagy mint az SZDSZ-t támogatók véleményformáló értelmiségi köröknek, és akkor elkezdtek nagyon ferde szemmel nézni ránk. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy ennyiben folytatódott az ellenzékiességünk. Amíg létezett a hetilap Beszélő, abban is a saját véleményünket mondtuk el. Nem voltunk tekintettel taktikai megfontolásokra. Hogy egyébként lehetne-e komolyabban szerveződni? Hát akkor fel kell tenni a kérdést, hogy ki ellen, mi ellen, mivel szemben? Mert végül is ha a jogszabályokat, az intézményrendszert nézzük: nagyjából létrejött az a fajta társadalom, amelyet mi elképzeltünk a nyolcvanas évek közepétől kezdve. Tehát ahol a piac törvénye érvényesül a gazdaságban, ahol az alapvető emberi jogok, szabadságjogok, állampolgári jogok biztosítva vannak. Ugyanakkor ahogy a társadalom működik, és amilyen feszültségek, problémák jelentkeznek, az elfogadhatatlan. Azt lehet mondani, hogy a gyakorlati megvalósulás elviselhetetlen. Én sok szempontból ellenzéki voltam a „szoclib” kormánynak, most is ellenzéki vagyok a jelenlegi kormánynak. Az engem közelről érintő területet nézve teljes abszurditás, amit szociálpolitika címen csinálnak. Seres Laci nagyon találóan fogalmazta meg az ES-ben: a FIDESZ-nek lassan már egyáltalán nincsenek elvei azon kívül, hogy erősen kívánja támogatni a felső középosztálybeli családokat. Vagyis olyan szociálpolitikát csinálnak, amelyben a középosztály, ezen belül is a felső középosztály van megtámogatva, miközben a szegényekkel nem törődnek. Sokan vetik fel, hogy ezt a „szoclib” kormány is elmulasztotta. Nem volt átgondolt társadalmpolitikája, amely legalább tendenciájában választ tudott volna adni a magyar társadalomban bekövetkezett szétszakadásra, polarizálódásra, marginalizálódásra. Meg kell jegyezni, hogy a kék könyvnek abban a fejezetében, amelyet mi írtunk Ottíliaval, pontosan ennek a veszélyét fogalmaztuk meg, és hogy ez ellen mit kell tenni. A konkrét javaslatok az akkori helyzetre vonatkoztak, ma már nem lennének elégségesek, de hogy

a társadalom kettészakad egy konszolidált többségre, és egy konszolidálatlan kisebbségre, és ennek milyen következményei vannak, azt mi nagyon világosan megfogalmaztuk. Lehet azt mondani, hogy az SZDSZ kezdeti programjának része volt ez a fejezet, a későbbiekben egyre nehezebb volt ezt érvényesíteni. A parlamenti politikában is és az SZDSZ munkájában is, amíg mi ebben részt vettünk. És szomorúan kell megállapítanunk, hogy fogyunk. Elment Ottília, Csalog Zsolt...

– *Bogdán Jancsi, Kardos Laci, Bognár Szabolcs...*

*Diósi Ágnes
Roma Sajtóközpont*

SZÁSZ ANNA

Változások és változatlanóságok

Vegyesváltó. Pillanatképek nőkről, férfiakról.

(Egyenlő Esélyek Alapítvány, 1999)

Levelet írok X. Y.-nak.

Ezer éve ismerem. No persze, ez túlzás, de a huszonöt az tény. Azonos generációhoz tartozunk, nem tudom, hányszor ültünk egymással szemközt. Igaz, mindig én voltam a kérdező és a közvetítő, ő pedig a válaszoló, a nyilatkozó, a szakértő. De akkor is, szólíthatnám a kereszt-, sőt a becenevén, de valami belső gátlás visszatart. Némi tusakodás után tehát azt írom, hogy Kedves Tanár Úr. Ő bezzeg nyugodt lélekkel szólít engem a keresztnevemen. Ez a megszólításbeli egyenlőtlenség nemde a csendőrpertu? Kapcsolatrendszerünkben, a megszólításokban a demokratikus hagyományok hiánya tetten érhető. Érzékelhető a zavar, hogy amikor nőkről van szó, nőnemű lényekről, XX kromoszómájú egyedekről, akkor is egyre gyakrabban mondanak hölgyeket, noha az utóbbi nem szinonimája az előbbinek. Avagy nem jelenkori ellentmondásos viszonyainkra jellemző-e, hogy miközben változatlanul él és virul a csendőrpertu, a rend derék őrei prostituált hölgyekként emlegetik az utcalányokat? Vajon négy szemközt is?

Talán soha nem volt nagyobb szükség a tisztánlátásra, az önismeretre, a velünk történetek elemzésére, mint most, ebben a rendszert váltó évtizedben. Két év telt el a *Szerepváltozások*, a *Jelentés a nők helyzetéről* című kötet megjelenése óta, amellyel a szerkesztők – *Lévai Katalin* és *Tóth István György* – a fenti törekvések jegyében hagyományt kívántak teremteni. Most pedig itt van az újabb kötet: *Vegyesváltó/Pillanatképek nőkről, férfiakról* címmel a folytatás.

Bár változás állt be a szerkesztők személyében – ezt a kötetet *Lévai Katalin* mellett *Kiss Róbert* és *Gyulavári Tamás* jegyzi –, a két könyv szerzőgárdája sem teljesen azonos, továbbá változott a hinterland is, tudjuk, átalakult a Munkaügyi Minisztérium, megszűnt az Egyenlő Esélyek Titkársága, megszületett viszont e néven egy alapítvány, ám változatlan maga a szándék, amely mindkét kötetet létrehozta.

Nevezetesen: vizsgálni a nők helyzetét a jelenben és a közelmúltban. Megkísérelni választ adni arra a kérdésre, hogy mi is történt, illetve történik velünk. Milyen régi-új szerepeket játszunk. Mennyiben változtak: tágultak-e, vagy szűkültek a lehetőségeink. Mit mond rólunk a jog, és mi az, amit ebből a társadalom enged megvalósítani. Érvényesek-e a két nem kapcsolatára vo-

natkozó sémák? Csak a női térfélen található-e a rendszerváltozás vesztesei? Sorolhatnánk vég nélkül a kérdéseket.

Az új kötet szerkezete és részben tartalma is más, mint az 1997-es *Szerepváltozásoké*. Hat fejezetre tagolódik. Az első fejezet – *Nők a rendszerváltás éveiben* – két tanulmányt tartalmaz. *Ferge Zsuzsa: Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére?* címmel a nők objektív és szubjektív helyzetének összehasonlító elemzését nyújtja „a régi »bal« és az új »jobb«” oldali rendszerekben. Megállapításaival és következtetéseivel kortársként és recenzensként mélyen egyetérték. Valóban: „Az államszocializmus sok tekintetben javított a nők helyzetén.” Még akkor is, ha „Az intézkedések mögötti politikai beállítódások... mindig következtetlenné voltak.” Úgy gondolom, a nők munkába áll(it)ásáról folytatott jelenkori viták – történelmietlenné. Mai szempontokat vetítenek vissza egy olyan korszakra, amelyben a létfeltételek a maiakkal még csak össze sem hasonlíthatók. A munkába állást az akkori idők szellemében természetesen áthatotta az ideológia, de valójában arról volt szó, hogy a *dolgozó nő* komoly előnyöket élvezett a háztartásbelivel szemben. Az esetek többségében a nők előtt az a választás állt: otthon maradni szegényen, nélkülözve, rossz körülmények között, vagy munkába állni. Az önálló kereset, a munkaviszonyhoz fűződő szociális juttatások – a tüzelőutalványtól az egészségügyi ellátásig, a gyerekek óvodai felvételétől az üdülésig – és nem utolsósorban a gyári, hideg-meleg vízű zuhanyozó, mikor otthon csak lavórban lehetett mosakodni – a nők nagy tömegeire óriási vonzerőt gyakoroltak. De a munkaviszony nyitott utat a társas kapcsolatokhoz, a továbbtanuláshoz, a társadalmi felemelkedéshez.

Mindazonáltal súlyos örökségként nehezedik ránk, hogy az államszocializmus diktatórikus keretek között egyenjogúsította a nőket, hogy az emancipáció nem járt együtt az emberi- állampolgári jogok érvényesülésével. Olyan terhes örökség ez, amellyel, úgy gondolom, a mai napig nem tudunk megbirkózni.

A rendszerváltás utáni konzervatív kormányok ezzel szemben akkor, amikor a nőknek leginkább az anyaszerepet szánják, a hagyományos családmódelhez kívánnak visszatérni, ahhoz, amely már a nyugat-európai országokban is meghaladott.

Ferge Zsuzsa a társadalmi kapcsolatok változásával összefüggésben az attitűdök változásáról is ír. Jellemző példa erre, hogy 1988-hoz képest 1994-ben a nők nagyobb számban vallják, hogy az anyáknak, főleg a kisgyerekeknek otthon kell maradniuk. Ennek sokféle oka lehet. Új ideológiák hatása, a mai körülmények között a munkavállalás nehézségei stb. Szerepet játszik ebben a gyerekes anyákkal szembeni, rejtett, de nagyon is valóságos diszkrimináció.

Ferge Zsuzsa tanulmányából még feltétlenül meg kell említenünk a rendszerváltás óta különböző baloldali vagy liberális fórumokon újból és újból megfogalmazott kérdést: Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?

A kérdés továbbra is kérdés marad.

Ugyanebben a fejezetben olvasható *Lévai Katalin* tanulmánya: *A nőpolitikától az esélyegyenlőségig és vissza* címmel, melyben úgyszintén a nők szemszögéből hasonlítja össze a két rendszert, illetve a létező szocializmus-

ban érvényesülő nőpolitikát a rendszerváltozás utáni, ma úgy tűnik, rövid intermezzót jelentő esélyegyenlőség iránti törekvéssel, amelyet, pontosabban az egyenlő esélyek képviselőjére hivatott intézményt a jelenlegi kormány szüntette meg, hogy visszatérjen a korábbi, a nők problémáit patriarchális és paternalisztikus módon kezelő politikához és az azzal adekvát hivatali apparátushoz. Lévai Katalin teljes joggal írja: „Miközben a világ fejlett régióiban arra törekednek, hogy a nemek közötti esélyegyenlőség politikának minél magasabb szintű képviselője legyen és önálló minisztériumok működjenek e területen, Magyarországon feltalálják az egykori szocialista képződmenyt. Milyen kár, hogy az sem működött soha.”

Ebben a jelenkori, ránkzúduló információözönben, ami elfedi a valóságos történéseket, a *Nők a munkaerőpiacon* fejezet két tanulmánya éppen a rejtett, de rendkívül fontos társadalmi folyamatokat tárja fel. Szalai Júlia: *Közös csapda / A nők és a szegények* című írása két, eddig egymástól távol álló, külön-külön tárgyalt, mondhatni, legfőlőbb párhuzamosan létező jelenségről, illetve folyamatról bizonyítja be, hogy összefüggenek, sőt, hogy valójában egymást feltételezik. Az egyik oldalon zajlott az átrendeződés, ami talán nem csak a recenzens számára ismeretlen. Minthogy ténylegesen ismeretlen a második gazdaság szereplőinek rendszerváltozás utáni sorsa. Csupán az tudható, hogy nem belőlük lett az új vagyonos osztály. Szalai Júlia egyrészt adatokkal bizonyítja, hogy az állásukat veszített nők átigazoltak a szolgáltatási szférába, másrészt, hogy azok, akiknek ez sikerült, a második gazdaság szereplőiből rekrutálódtak. „A ma gombamódra szaporodó szolgáltatások... nem a terciér szektorba való hatékony és intenzív tőkebefektetés... termékei... E szolgáltatások elsöprő többsége alacsony tőkeigényű vállalkozásként képett színre. Olyan kisvállalkozásként, amelynek... szembeötlő sajátja a közvetlen piaci jelzésekre hallatlan rugalmassággal reagáló munkavégzési és munkamegosztási formák kialakítása, a szinte a kizsigerelésig fokozott élőkommunikáció és időráfordítás, a self-made (wo)manek által felhalmozott tudás mobilizálása.” Mindez, „tősgyökeres magyar jelenség... Mint ahogy tősgyökeresen hazai volt annak előképe is... a későszocialista informális gazdaság családi termelési rendszerén nyugvó kiterjedt hálózata.” Nem könnyen hihető, mégis el kell hinnünk, hogy a „tegnapok három műszakban dolgozó ipari segéd- és betanított munkásnői szinte egyik napról a másikra lettek a középosztály divatosan öltözködő, nyaralni járó, felnőtt fejjel újra tanulásba kezdő, gyermekeiket szellemi pályákra juttató asszonyai... míg kellően váltani nem tudó egykori szomszédai, munkatársai, vagy akár testvéreik egy évtized alatt tartós szegénységbe süllyedtek, őket a riadalom »fölfelé« kergette...” Eközben, a szocializmus utolsó évtizedeiben, „államfüggő” életmódjuk miatt rejtetten bár, de kialakul a leszakadók csoportja, az a réteg, amelyik nem fért hozzá a második gazdasághoz. A rendszerváltozás után az állam kivonul mögülük, szegénységük nyilvánvalóvá válik. A szegények sokféle módon való szegregálódása pedig egyre differenciáltabb szolgáltatásokat tesz szükségessé. Ez az a pont, ahol Szalai Júlia tanulmányának szereplői találkoznak: „a szegényeket a lecsúszásban és a szociális szolgáltatásokra beáramló nőket a megkapaszkodásban (illetve a felemelkedésben) ugyanazok a strukturális mechanizmusok tartják fogva. Csakhogy... érdekeltségeik éppen ellentéte-

sek.” Ennek az alapvető érdekellentétnek a feloldása egy „szociális Európa megteremtésén munkálkodó teoretikusok, politikusok, szociálpolitikusok” jövőbeli feladata.

A fejezet másik tanulmánya Laki László: *A tartós munkanélküliség, a nők és a család* címmel egy a munkanélküli nők foglalkoztatására irányuló, jó szándékú kísérlet kudarcáról szól. A színhely egy meglehetősen elmaradott régió, Kunhegyes, az időpont 1994, az üzem, amelyet a helyi önkormányzat kezdeményezésére létrehozta, átmenet a szociális foglalkoztató és a tényleges piaci tevékenységet folytató termelési egység között. A kudarc minden valószínűség szerint e felemás megoldásnak a következménye.

A harmadik, az *Átlépés a közszférába* című részben olvasható Kiss Róbert árnyalt, sokrétűen adatolt, nemzetközi összehasonlításokat tartalmazó elemzése: *Nők a közéletben*, '99, amely teljes egyértelműséggel bizonyítja e vonatkozásban a jelenkori hazai társadalom elképesztő elmaradottságát.

A negyedik fejezet címe *Az Európai Unió elvárásai – hazai jogalkotás*. E témakörrel három szerző foglalkozik. Gyulavári Tamás írta *A férfiak és nők közötti esélyegyenlőség a jogharmonizáció tükrében* című tanulmányt, Nacsá Beáta: *A hátrányos megkülönböztetés tilalma a magyar joggyakorlatban* címűt, míg Peszlen Zoltán a *Próbaper a diszkrimináció ellen* címmel adja közre a nevezetes ügyről készült eseteleírását. Csak remélhetjük, hogy ez a precedens per nem marad magányos eljárás a hazai joggyakorlatban.

Újabb fejezet a *Nők sajátos élethelyzetekben*. Széman Zsuzsa: *Az idősödő nők problémái – szerepük a magyar társadalomban* témakörével foglalkozik. Tanulmányából világosan kiderül: az, hogy a férfiakénál hosszabb kort élünk meg, nem tiszta haszon, inkább negatív hozadéka van, betegségek, magány, szegénység. Mégis, az idős nők a kis nyugdíjuktól is gyakran segítik a családjukat és míg bírják erővel, fizikai segítséget nyújtanak a náluk elesettebb időseknek.

Értekes és érdekes Diósi Ágnes: *A cigány nő szerepváltozásai* című, roma nőkről készült néprajzi-antropológiai jellegű írása.

Tóth Olga: *Erőszak a családban* címmel megdöbbentő adatokat közölve számol be a magyar szociológiában is úttörő kutatásairól.

Végül a *Jogsabályok* című fejezetben Szabó Szilvia: *A nők helyzetét érintő fontosabb jogszabályi változásokról* ad jól használható összesítést.

Mindent összevéve: a *Vegyesváltó* szociológiai ismeretanyag, valamint a benne közölt jogszabálygyűjtemény révén forrásértékű. Biztos vagyok benne, hogy nem csak a mának szól. Remélhetőleg szerencsésebb utódaink a távolabbi jövőben is haszonnal forgathatják.

SZELENGE JUDIT

Két város meséje

Széman Zsuzsa: *Két város szociális alternatívái az ezredfordulón – Two towns: social alternatives in a time of change* című könyvéről
(British Know How Fund for Hungary, MTA Szociológiai Kutató Intézet)

Végy egy várost, nézd meg, kik laknak benne, hogyan élnek, mit csinálnak, mi fáj nekik, mit akarnak, és máris ott dereng előtted a „magyar valóság”, vagy legalábbis annak egy jó kis szelete. Jelen esetben ez inkább két szelet, hiszen a könyvben két város szociális alternatíváinak elemzését olvashatjuk. Vagyis a különféle szociális gondokról, arról, hogy milyen a városokban élő emberek szociális helyzete, hogy mit esznek, mit vesznek, már akik egyáltalán vesznek, hogy öltöznek, tudnak-e fűteni, iskolába járni, dolgozni, áznak-e, fáznak-e, házasodnak-e, szülnék-e vagy éppen hogy alig élnek-halnak-e, csak érintőlegesen, a gondok lehetséges megoldásairól, enyhítéséről viszont annál lényegre törőbben és részletesebben ír Széman Zsuzsa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének munkatársa. Könyvének tehát korántsem az a célja, hogy az olvasó összecsapja a kezét és elszörnyülködjön azon a bizonyos „magyar valóságon”, bár éppenséggel volna min szörnyülködni. Ám ennek rendszerint úgysem lesz semmi eredménye, a tetteknek annál inkább. Amint a magyar nyelvű cím is jelzi, a könyv témája az, hogy milyen megoldási lehetőségek léteznek a szociális problémákra az ezredfordulón. Az angol cím csak annyit sejtet, hogy változások idején, de hát nem is az angolok orra alá kell dörgölni folyton-folyvást, hogy igyekezzetek, szedjétek össze magatokat, nyakunkon az ezredforduló.

A könyv 49 oldalon foglalkozik két magyar város szociális helyzetével, a helyi problémákkal, illetve az azokra alkalmazott helyi megoldásokkal. Mivel a kutatást az MTA Szociológiai Intézete mellett a British Know How Fund for Hungary is támogatta, sőt az egyik városban, Ózdon, a megoldáskeresés aktív szereplőjeként, mintegy katalizátorként is részt vett a város életében, a könyvben a teljes anyag angol nyelven is olvasható. A könyv a két város, Ózd és Gyöngyös összehasonlításával arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen lépéseket tesz és tehet az önkormányzati, a civil és az üzleti szféra a különböző szociális gondok enyhítése, illetve megoldása érdekében egy krízishelyzetben lévő (Ózd), és egy stabilan működő (Gyöngyös) város esetében.

A magyar városok szociális gondjainak, illetve az azokra kidolgozott megoldási formáknak ilyen, összehasonlító jellegű megközelítése nemcsak újszerű és tanulságos, hanem remélhetőleg segítséget is nyújthat majd kü-

lönféle regionális problémák megoldásánál. Maga a projekt is több volt, mint pusztán adatgyűjtés, a krízishelyzetben lévő Ózdon elősegítette, hogy az addig is igen aktív három szféra, az önkormányzati, a civil és az üzleti szféra résztvevői „egymásra találjanak”, vagyis együtt, erőiket egyesítve működ-hessenek tovább a helyi szociális problémák megoldásában.

Az első rész Ózd általános ismertetését tartalmazza. Tipikus „fiatal” város, mindössze ötven éves, mégis egyik legnagyobb gondja a lakosság elöregedése. És ez nem csak a szokásos magyarországi (és összeurópai) sirám, vagyis egyszerű biológiai öregedés, hanem az is, hogy az ifjak, a jobban tanuló gyerekek elmenekülnek, nincs számukra élettér, még főiskola sem, a középréteg nemhogy nem termelődik újra, hanem még azok is elköltöznek máshová, akik eredetileg itt voltak. Csak egy rémisztő adat: az utóbbi években a középréteg 80%-a hagyta el Ózdot. Ők mind az elmúlt időszak, a szocializmus alatti erőltetett iparosítás, illetve a tíz évvel ezelőtti gazdasági struktúraváltás áldozatai, pillanatnyilag nincs számukra hely Ózdon, legalábbis ők úgy látják, hogy a jelenlegi helyzetben a maguk boldogulását nem találhatják meg a városban.

Kik maradnak tehát? Szegény idősek, munkanélküliek (az aktív korúak mintegy fele), és a város lakosságának jelentős hányadát (kb. 14%) kitevő romák, akik körében a születések aránya igen magas, tehát ez a százalék még növekvő tendenciát is mutat. Mindez újratermeli, elmélyíti a leszakadást, a tovább nem tanulást, a munkáról való „leszokást”, az esélytelenséget, és számos egyéb szociális probléma forrásává válik. Egyes városrészek „elszlamosodnak”, a „nép” alkoholizál, egyesek drogoznak, sok a hajléktalan, a rosszul táplált vagy egyenesen éhező ember. Ennek a riasztó helyzetnek a kézben tartása, lehetőség szerint a megjobbítása a szociális törvény szerint az önkormányzat feladata.

Ózd önkormányzata nemcsak a törvényben előírt, kötelező alapellátási és szakellátási feladatokat látja el, mint a házi szociális gondozás, idősek klubja, családsegítő szolgálat, hanem számos innovatív megoldással is próbál segíteni. Ezek között szerepel az átmeneti szállás, hajléktalanok nappali melegedője, krízis anyaszálló, szenvedélybetegek nappali otthona stb. Mindezek mellett a „tűzoltó” feladatok mellett a város önkormányzata a város jövőjének biztosítását is fontosnak tartotta. Az pedig csak úgy lehetséges, ha a fiatalok a városban maradnak, ha munkahelyeket teremtenek, vagyis a térségbe csalogatják a több munkaerőt alkalmazó vállalkozásokat. Így a törvényben előírt kedvezményeken kívül még további, jelentős kedvezményeket, adók alóli felmentést biztosított az odacsábítandó vállalkozások számára. A fiatalok ott tartása érdekében pedig az oktatási struktúra „feljebb tolása”, egy főiskolai kihelyezett tagozat is szerepel a város tervei között. S az egész oktatási rendszer alapja, az általános iskolai esélyegyenlőség megteremtése érdekében is sokat tesz az önkormányzat, karöltve a civil szervezetekkel.

A civil szervezetek több csoportba tartoznak Ózdon. Az egyik az Országos Máltai Szeretetszolgálat csupa önkéntesből álló helyi csoportja. A másik csoportba azok az alapítványok tartoznak, amelyeket valójában a helyi egyházaközségek (görög katolikus, római katolikus, evangéliumi pünkösdi) hoztak létre, és nem is választhatók élesen külön az egyházaktól. A harmadik

csoportha a nem egyházi jellegű civil szervezetek, mint például a Magyar Vöröskereszt 15 helyi szervezete tartoznak.

Ezek a szervezetek főleg önkéntesekkel működnek, természetbeni adományokat osztanak, mint például ingyen ebéd, ruhanemű, bútor, tüzelő, jogsegélyszolgáltatás. A piaci szféra segítségét igénybe véve képesek csak ezeket a feladatokat ellátni, hiszen ezek a szervezetek általában forráshiánnyal küszködnek.

Az önkéntesség (23 személy, 50–80 évesek) tartotta életben a máltaiak működését, akik elképesztő eredményeket értek el. Támogatták mind az önkormányzati, mind az egyházi intézményeket, az 1991 óta szétosztott adományok és szolgáltatások értéke 44 millió forintot tett ki, amelyhez az önkormányzattól mindössze 100 ezer forintot kértek és kaptak.

Az önkéntesség, amellett, hogy csodálatos, lélekmelő és bátorító dolog, egyben szigorúan személyes is. A személyesség manapság ritka, illetve a családba lett száműzve, ha máshol jelenik meg, már „nem annyira megbízható”, jobban bízunk az intézményi garanciákban, mint valakinek az adott szavában, hiába, ilyen lett a világ. Mégis látjuk, hogy ez a személyeken alapuló struktúra is milyen impozáns, számokban is kifejezhető, lélegzetelállító eredményeket hozott. Mindamellert valóban „megbízhatatlanabb”, mint az „igazi” intézmények, mert ha például megbetegszik az idős jogász, akkor leáll az ingyenes jogsegélyszolgálat is.

A tisztán önkéntes non-profit szervezeteknél szerencsésebb helyzetben vannak az egyházi eredetű alapítványok, hiszen a hagyományos tevékenységeik kiszélesítésére több forrás áll rendelkezésükre, mint például az adott önkormányzati támogatások, a külföldi és belföldi adakozók, a pályázati pénzek, amelyeket elnyertek, és az önkéntesek is, akárcsak a többi szervezetnél. Ózdon igen sikeresnek bizonyultak ezek az alapítványok. Nem csak hagyományos tevékenységeiket, vagyis a szegénygondozást, idősek gondozását, ifjúságnevelést végezték, sőt ezeken felül is nem csak úgynevezett „tűzoltást” végeztek, hanem a szociális törvényben előírt normáknak megfelelő szolgáltatásokat hoztak létre (közösségi ház, idősek klubja, tornaterem), ráadásul az egyik alapítványt közhasznúvá nyilvánítva számos munkahelyet is teremtettek, s ezzel modellépítő munkát is végeztek.

Nagyon fontos feladat a hátrányos helyzetű (roma és nem roma egyaránt) gyerekek esélyegyenlőségének megteremtése. Ezt nyári „életmód”-táborok, évközi és nyári korrepetálások, vizsgára való felkészítések keretében való sítják meg igen sikeresen.

Ugyanígy a nem egyházi eredetű szervezetek, mint a Magyar Vöröskereszt is, az esélyegyenlőség megteremtését tekintik egyik fő céljuknak. Ennek érdekében mind az egyházi, mind a nem egyházi szervezetek kapcsolatban állnak az önkormányzattal és a piaci szférával. Civil szervezetek nagyobb önkormányzati támogatás fejében hiánypótló tevékenységet (pl. hajléktalanok hétvégi meleg étkeztetése) is folytatnak, a vállalkozók pedig például egy, a civil szervezet tulajdonát képező épületet bérbe véve a bér összegével is a szervezet munkáját segítik elő, esetleg ott munkahelyeket teremtenek.

A roma lakosság körében végzett munka jelentős szereplője a Cigány Kisebbségi Önkormányzat. Együttműködik a Családsegítő Szolgálattal, a

Munkaügyi Központ Ózdi Kirendeltségével, és számos programmal (*Újra Dolgozom Program*, cigány közhasznú foglalkoztatás, tanfolyamok) igyekeznek javítani a roma lakosság szociális és foglalkoztatási helyzetén.

Az üzleti világ, amelynek Ózdra csábításáért olyan sokat tesz a helyi önkormányzat, hozhatja meg a valódi változást a város számára. A tanulmány igen eredeti módon, a város jóléti, közösségformáló politikájában elfoglalt szerepük szerint osztályozza a vállalkozókat, illetve vállalkozásokat.

A profitorientált multinacionális vállalkozótól, aki fűtül a város sorsára, a kereszteni háttérű kisvállalkozón, az üzleti alapon jótékonykodó kisvállalkozón, illetve a humanitárius elveket valló, lokálpatrióta kisvállalkozón keresztül a szuperóriás multinacionális cégig sorolja fel a lehetséges fajtákat. Ez utóbbi bizonyul a város számára a legáldásosabbnak. A General Electric International nem csak pusztán létével segíti a város fejlődését, tehát azzal, hogy ottléte munkahelyeket jelent, hanem szinte magáénak érzi a várost, érzékeny a társadalmi problémákra, szponzori szemléletével a civil társadalom fejlődését igyekszik segíteni. „A cég vezetőinek magatartására a nyitottság, a nagyfokú társadalmi problémák iránti érzékenység és kreativitás, a konzultációs készség, feszültségoldó javaslatok a jellemzőek.” Íme, itt van, amire mindenki vágyott, a személyesség, megtámogatva erős anyagi háttérrel. Miután letöröltük örömkönnyeinkeket, a szerző józanul felhívja figyelmünket, hogy a város jóléte nem csak humanitárius célkitűzés, hanem igazából üzleti érdek, tehát a cég érdeke is ugyanaz, mint az önkormányzaté, hiszen egy nyugodt, jó légkörű városban megfelelőbb munkaerő termelődik ki.

A nagy cég tehát valódi lendületet ad a város fejlődésének, nagy szerepe van a kellemesebb közérzet, a jövőben való reménykedés kialakításában, és nem utolsósorban az önkormányzat szociális kiadásainak csökkenésében, már csak annak köszönhetően is, hogy például kevesebb munkanélküli segílyt kell kifizetnie.

Az Ózdról szóló rész utolsó előtti fejezete a Know How Fund és az MTA Szociális Kutató Intézete által kezdeményezett kerekasztal-beszélgetéssel és eredményeinek ismertetésével foglalkozik. 1999. március 11-ig az említett három szféra külön-külön, illetve csak néhány ponton találkozáva, kismértékben együttműködve munkálkodott, és valóban igen sokat tett a közösségért. A kerekasztal-beszélgetés nem titkolt célja az volt, hogy az önkormányzatot, a civileket és a piaci szereplőket összehozza, ha lehetséges, koordinálja, így valamennyiük hatékonyságát és eredményességét fokozza, hiszen az eddigi kemény munka ellenére is tovább romlott a város szociális állapota.

Valamennyi résztvevő számára a város jövője volt a legfontosabb cél, amelynek érdekében számos innovatív javaslat is született. Közös pályázatot készítenek az év végéig, amelyhez saját erőforrásaikat, eszközöket, tudást, természetbeni és egyéb forrásokat hozzáadják. Folyamatos kapcsolatban maradnak, gondoskodnak a megfelelő kommunikációról kéthavonkénti beszélgetések formájában, és a három szféra koordinálásával ideiglenesen az önkormányzatot bízzák meg.

A *Beruházás a jövőbe* című ózdi pályázatnak külön fejezetet szentel a szerző, ezzel is jelezve, hogy valószínűleg mérföldkö jelentőségű projektről van szó. E pályázat célja a továbbtanulás, a hátrányos helyzetű 10–14 éves

gyerekek társadalomba való beilleszkedésének elősegítése. A programba egy olyan iskolát választottak, amelynek vonzáskörében nyomortelep is van. A gyerekek kétharmada veszélyeztetett vagy rossz képességűnek van nyilvánítva. A képzési program része a nyelvtanítás, továbbá az a plusz tudással való ellátás, amelyet normális esetben a családban tanulnak meg a gyerekek. Továbbá személyiségformálás, életvezetés, az életben való boldoguláshoz szükséges ismeretek is szerepelnek a programban.

Tehát egy olyan városban, amelyet mások már „leírtak”, amely az országban az egyik legrosszabb helyzetben van, ott is lehetséges a közösség érdekében mobilizálni mindhárom érintett szektort, s belső tartalékokat maximumisan mozgósítva a vegyes jóléti modellt kialakítani.

A könyv második fele Gyöngyösről szól, és egy teljesen másfajta történetet tár elénk. A város sokban hasonlít Ózdra, vagyis a problémák kb. ugyanazok: munkanélküliség, öregedés, a roma lakosság hátrányos helyzete. A problémák megoldására is hasonlóképpen keresték a választ, mindhárom szféra, az önkormányzati, a civil és a piaci egyaránt részt vett a problémák megoldásában.

Am a problémák lényegesen kisebb mérvűek Gyöngyösön, hiszen a város stabilan működik, ott az M3-as, sok a nagy létszámú munkaerőt foglalkoztató vállalkozás, és a roma lakosság aránya elég kicsi, mindössze 3–4%. A lakosság inkább csak biológiailag öregszik, nincs nagymérvű elvándorlás, a fiatalok számára nagyobb az élettér.

Mégis mindhárom probléma megoldásra vagy legalábbis enyhítésre vár, és ebben aktívan és eredményesen vesz részt mind az önkormányzat, mind a civil szféra, és a maga módján az üzleti világ is. A szerző, akárcsak Ózdon, itt is mindenkit megkeresett, aki a kisujját is hajlandó megmozdítani embertársai érdekében, így nagyon sokszínű képet tár elénk a Gyöngyösön folyó szociális munkáról is.

Az önkormányzat a szociális problémák újratermelődését igyekszik megakadályozni, ami különösen a roma gyerekek esélyeinek javításával és a munkanélküliek munkához juttatásával érhető el. Mindkettő igen nehéz feladat, hiszen a romák lakta déli városrészben a gyerekek jó része bukott, még az alapfokú ismeretek megszerzésére sincsen esélyük. A munkanélküliség gondja pedig csak fokozódik az idő múlásával, mivel a cégek nem szívesen alkalmaznak olyan embereket, akik 35 évesnél idősebbek és/vagy már hosszabb ideje vannak munka nélkül.

Az önkormányzat mellett a civil szféra vesz részt jelentősen a hátrányos helyzetűek megsegítésében és gondozásában. A civil szervezetek, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Mátravidéki és Gyöngyösi csoportjai, a ferencesrendiek, a Kolping Család és számos más hazai és külföldi alapítvány látja el ingyenebédrel, ruhával, ingyenes vagy jelképes összegű díjért nyári táboroztatással, gyógyszerrel a rászorulókat. Itt is tapasztalható, hogy a civil szféra is képes a munkahelyteremtésre (Kolping Család), a hiánypótló szolgáltatások biztosítására (Máltaiak).

A gyöngyösi szociális paletta jelentős színfoltja a Munkanélküliek és Álláskeresők Egyesülete, amely a Vöröskereszt helyi szervezeteivel, a Családsegítő Központtal, a Munkaügyi Központtal kapcsolatot tartva és együttmű-

ködbe dolgozik. Fő céljuk az, hogy munkanélküliek számára munkahelyeket találjanak, hogy a munkanélküliek családjai, különösen a fiatalok élete normalizálódhasson, szociális, egészségügyi, jogi és mentális téren is.

A Magyar Vöröskereszt a hajléktalanok, a szegények, romák, nagycsaládok, elesett idős korúak főleg természetbeni gondozásával, ingyenes gyermeküdítéssel és csecsemőgondozással járul hozzá a gyöngyösi szociális helyzetének javításához. A drogmegelőzés terén egy innovatív programban is részt vesz, csatlakozik a nemzetközi Narconon projekthez.

A Roma Kisebbségi Önkormányzat tervei között szerepel egy kiemelten közhasznú vállalkozási forma létrehozása, amely munkahelyeket teremtené a romák számára, továbbá oktatással, képzéssel, átképzéssel is segítené a romák elhelyezkedési lehetőségeit.

A Tamasz Drogambulancia alapítványa kiemelkedő munkát végez az egészségügy és a reszocializáció területén.

Számos civil szervezet anyagi források tekintetében támaszkodik vagy az önkormányzatra, vagy a piaci szférára, de olyan is van, hogy egy felekezett (a ferencesrendiek) segítik az önkormányzatot, és nem kérnek cserébe támogatást.

Az üzleti világ egy része kifejezetten készségesen támogatja a szociális munkát, különösen a már a szocializmusban is ilyen hagyományokat ápoló óriáscég, a Mátrai Rt. Elmondható, hogy a kapcsolatok létesítése általában a civil szervezetek irányából indult el mind a piaci, mind az önkormányzati szféra felé. Az üzleti szereplők azonban korántsem minden esetben hajlandóak segítőkésznek mutatkozni. Végül is a saját profit a lényeges számukra, a város jövője, jóléte teljesen hidegen hagy sok vállalkozót.

Az utolsó fejezetben olvashatjuk a két város összehasonlítását, amelyből kiderül, hogy ahol nagyobb a baj, ott közelebb a segítség, és a piaci szereplők is aktívak, mert számukra is húsbavágóak a város gondjai. A fokozódó szociális feszültségek az ózdiakat összefogásra, a belső tartalékok kiaknázására serkentették, míg Gyöngyösön, ahol nem annyira tűnnek égetőnek a gondok (de csak azért, mert kevesebben vannak a szerencsétlenek, nem mintha ők kevésbé szenvednének), az amúgy aktív önkormányzat és a civilek is jobbra önállóan tevékenykednek, a piaci szféra pedig az ózdinál lényegesen kisebb mértékben vesz részt a feladatok megoldásában.

A rendkívül érdekes és tanulságos könyv a szerző pontokba szedett következtetéseivel zárul, és azzal a megjegyzéssel, hogy ez csak egy pillanatkép, érdemes lenne 2000 végén újra szemügyre venni, hogy kik és milyen elképzeléseket valósítottak meg az eredeti tervekből.

Ajánlom ezt a könyvet mindazoknak, akiket érdekel a magyar városok valósága, az a fény-árnyék mozaik, amelyet a nehéz helyzetek és az azokra adható és adott válaszok, megoldások alkotnak. Haszonnal forgathatják azok is, akik máshol, de hasonló problémák kihívásainak kell hogy megfeleljenek.

A Magyar Testnevelési Egyetem Szegedi Konzultációs Központja posztgraduális mentálhigiénés képzést

indít a humán szférában dolgozó
segítő foglalkozásúak számára

2000 szeptemberében,

mely 6 féléves, 480 órás, elvégzése után szakosító
oklevelet nyújt.

Tandíj: 50 000 Ft/félév

Jelentkezési határidő: 2000. március 15.

A jelentkezés feltétele: felsőfokú végzettség.

Az oktatás levelező rendszerű, havi egy hétvégén
(péntek délután, szombat) történik.

Információ és jelentkezés:

Levélcím: Alapítvány a Mentálhigiéné Oktatására

6701 Szeged, Pf. 1238

Telefon: 62/476-519; 420-182

E SZÁMUNK SZERZŐI

Diósi Ágnes – szociográfus, író

Diósi Pál – szociológus

Ferge Zsuzsa – szociológus

Hegy Gyula – parlamenti képviselő

Medgyesi Márton – szociológus, Ph.D. hallgató

Sági Matild – matematikus, szociológus

Szász Anna – újságíró

Szelenge Judit – szabadfoglalkozású

Szivós Péter – közgazdász

A. Walker – szociológus

Tisztelt Szerzőink! Kérjük, a pontatlanságok elkerülése végett nevük mellett tüntessék fel, hogy milyen minőségükben említhetjük Önöket.

A szerkesztőség